Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
март
14
среда
№ 60 (14206)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 чоп.

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер болгаш ССРЭ-ниң Президентизи албан-дужаалды тургузар дугайында

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге А. И. ЛУКЬЯНОВТУҢ илеткели

Эштер депутаттар!

Политиктиг болгаш экономиктиг реформаны улам ыңай бурунгаарладырының, күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп башкарарының системазын быжыглаарының, социалистиг демократияны ханыладырының үндезин айтырыгларын ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирип турар-дыр. Съездиниң ол айтырыглары шиитпирлээри дээрге Совет конституциязы тургузугнуң хөгжүлдези, социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнениң тургузуушкуну чугула ужур-дузалыг өскерилгелерниң күжүн чедип алыры болур.

Съездиже ындыг соңгаарладыышкын чок көрүнген чорук чүден тывылганыл? Чуртта эгелээн демократтыг чаартылгаларны көвүдедириниң эргежок чугулазы бе азы өске бодалдар бар бе? Бистиң мурнувуста тургустунган айтырыгларже кичээнгей салыр күзеливис бе азы делегей практиказының стандартынга дүүштүр киирер дээн чүткүл бе? Эде тургустунуушкуннуң бодунуң логиказы бе азы бистиң чуртувуста ам тургустунган байдалдың нарыны бе? Аңаа мындыг харыы бээри күзенчиг-дир: бо бүгү чүүлдерни Дээди Совет, чурттуң удуртулгазы барымдаалавайн барып шыдавас, ынчалза-даа көрдүнген чаартылгаларга бистиң ниитилел хөгжүлдезиниң боттуг чорудулгалары чедирип келген. Ол хамыктың мурнунда чаартылга чорудулгазының иштики мөөңнеттинген, эвээшбиче-даа бол, дуржулгазын негеп келген, ол дуржулга бистиң чаа политиктиг черлеривисти ажылдадыр болгай.

Шынап-ла, ындыг. Реформаларның чорудулгалары бисти Советтерниң чоннуң бүрүн эргелиг органнары болур ролюн үндезини-биле бедидериниң эргежок чугулазынга эккелген, ооң-биле холбаштыр— СЭКП-ниң хүлээлгелерин болгаш ажыл-чорудулгазының методтарын, ниитилелдиң политиктиг системазынга ооң турар черин өскертирин негеп келген.

Өнчүнүң бүгү аңгы-аңгы хевирлерин Конституцияга болгаш хоойлужудулгаларга долу болгаш тодаргай чырыдарын, оларның хөгжүлдезинге деңнелге байдалдарны тургузарын, деткиирин болгаш камгалаарын реформаларның чорудулгазы бистен негеп келген.

Реформаларның чорудулгалары, чаартылгалар улам ханылап турар үеде ниитилелдиң таварышканы дөмей эвес чорудулгалар, ооң иштинде улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң төлевилээни улуг хемчеглерниң боттанышкынында үзүктелиишкиннер чурттуң Президентизиниң албан-дужаалын тургускаш, хоойлуларны болгаш күрүнениң өске-даа шиитпирлерин күүседириниң механизмин быжыглаарының эргежок чугулазын негеп келген.

Ынчангаш политиктиг, социал-экономиктиг, национaлдар арaзының болгаш өске-даа харылзааларның эде тургустунуушкун чорудулгаларын дүргедириниң эргежок чугулазының дугайында чугаа чоруп турар. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының структуразын болгаш хүлээлгелерин ылап тодарадыры негеттинип келгениниң дугайында чугаа болуп турар. Адак соонда, ниитилелдиң бүгү талаларын чаартылганың, гуманныг, ёзулуг демократтыг ниитилелди тургузарының шугумун уламчылаарын кайы хире ажыктыг хандырып шыдаарывыстың дугайында чугаа болуп турар.

Политиктиг реформаның баштайгы үе-чадазының боттанышкыны бистиң амыдыралывыста үндезин өскерилгелерни болдурган. Эде тургустунуушкуннуң эрге-хоойлу үндезиннерин тургузарынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Совет хөй чүүлдерни кылган-даа, ам-даа ажылдап турар. Республика болгаш черчер Советтеринге ам болуп турар соңгулдаларда күрүне эрге-чагыргазының чаартынып турар органнарының системазын хевирлеп тургузарының чорудулгазы дооступ турар. Совет Федерацияны көскүзү-биле чаартыры көрдүнген, ол чаа утка-шынар-биле долдунуп турар.

Чуртта он-он чаа хөй-нииты организациялары болгаш шимчээшкиннери тургустунган. Ажылчы чоннуң политиктиг бот-идепкейи дыка бедээн. Бо болза эде тургустунуушкуннуң, демократчыдылганың, эрге-хоойлулуг күрүне чагыргазын хевирлээриниң чогумчалыг түңнели-дир.

Ооң-биле кады сөөлгү үеде социал-экономиктиг байдалдың чидигленгени, айыттынган реформаларның кудуу түңнелдии болгаш харын-даа ооң бурунгаарлавайн турары, национaлдар арaзында чидиг чөрүлдээлерниң бары, массалыг корум-чурум үрээшкиннери, кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези-биле совет кижилерниң дүвүрелиниң өзүп турары илерэп турар. Күрүне болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун, хамаатыларның айыыл чок чоруун, экономикада байдалды чогумчударын, соңгаарладып болбас социал, экологтуг болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээрин бедик деңнелге хандырарынче угланган шиитпирлиг хемчеглерни күштүг кылдыр хүлээп алырының негелдези улам-на дыңзыг чаңгыланып турар.

Тургустунуп турар байдалдың ханылап турар чылдагааннары мооң мурнунда турган чагырып дужаар чурумнарның болгаш оларга дүүшкек политиктиг структураларның буступ дүжүп турары, а чаа үениң негелделеринге дүгжүп турар чүүлдер амдызында чүгле тургустунуп турары-биле амгы бистиң чурттап эртип турарывыс төөгүлүг үениң туружу-биле дорт харылзаалыг болуп турар. Ындыг-даа болза, оларга ам-даа эвээш эвес моондакты таварыштырып турар деп дорту-биле чугаалаал.

Мында хенертен болу берген чүве-даа чок. Херектиң ужуру болза, чүгле шилчилге үезиниң бергелеринде эвес. Херектиң хамык-ла ужуру болза, чуртта бүгү боттуг эрге-чагырга — политиктиг-даа, экономиктиг-даа, сагыш-сеткил-даа — он-он чылдарның дургузунда партияның холдарынга, ооң бүгү деңнелде комитеттеринге мөөңнелип турганында. СЭКП-ниң шак ындыг байдалы политиктиг структурага, удуртукчуларның база аппараттың бүгү чадаларының психологиязынга, хөй-ниитиниң медерелинге сиңниккен турган. Ол чүүлдерден, чаңчылдардан база аажы-чаңдан хоорлуп алыры үени-даа, улуг күжениишкиннерни-даа, харын-даа кадрларны-даа негеп турар. Ол билдингир болгай. Ынчалза-даа ниити бириктириштирилгези эрге-хоойлулуг күрүнениң өзээн тургуза бээр бүгү албан черлери, хоойлулар, чорудулгалар кыска хуусаа иштинде тургустуна берип болур бе, ынчаш? Ол дээрге чүгле күжениишкинниг хоойлужудулга ажылын негеп турар эвес, а харын бирээ, бисте бүгү-ле чүвени буруу шавар эрге-хоойлу күштүг дазылданы берген бол-

(Уламчызы 2-ги арында).

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

Округтарның соңгулда комиссияларының 30 округка катап бадылаашкын эрттирер дугайында хүлээп алган шиитпирлерин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бодунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көргеш, деткээн. Соңгулдалар дугайында хоойлунуң 52 чүүлүнде көрдүнүп турары-биле алырга мындыг: бир эвес соңгулда округунда Тыва АССР-ниң улус депутадынга ийиден хөй кандидат бүрүткеттинген тургаш, соңгулдалар түңнелдери-биле оларның чаңгызы-даа соңгуттурбайн барган таварылгада, катап бадылаашкынны чорудар. Март 4-те болган соңгулдаларның түңнели-биле хөй бадылаашкынны алган ийи депутатка кандидаттың фамилиязын округ соңгулда комиссиязы бюллетеньге киирер. Кандидаттарның даңзызын март 10, 12-де үнген «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаан.

Катап бадылаашкын — 1990 чылдың март 18-те болур.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгулдаларны 21 соңгулда округунга катап эрттирер шиитпирни Төп соңгулда комиссиязы Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр хүлээп алган. Катап соңгулдалар чорудар округтарның даңзызын март 10, 12-ниң хүннеринде үнген «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаан.

Катап соңгулдалар эртттирерин ол-ла округ болгаш участок соңгулда комиссияларынга дааскан.

Катап соңгулдалар бо чылдың апрель 22-де, воскресеньеде болуп эртер.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның депшидилгезин март 13—19 чедир чорудар. Кандидаттарны округ соңгулда комиссиялары март 19-тан 21-ге чедир бүрүткээр. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгалары март 20-ден апрель 21-ниң хүнүнге чедир болур.

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалы

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу төлевилелин белеткээр талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссиязының ажылының түңнелдерин чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чонга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

2. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлап үндүрер.

3. Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле улус депутаттарының, хамаатыларның, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нииты организацияларының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң киирген саналдарын база сүмелерин районнарга болгаш Кызыл хоорайга улус депутаттарының Советтериниң районнар база Кызыл хоорай күүсекчи комитеттери түңнеп чугаалажып көөрүн организастаар.

4. Чоннуң чугаалажып көрүп турар үезинде киирген сүмелерни болгаш саналдарны чугаалажып көөрүн Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлу саналдап киирер комиссиязынга дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың март 11.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

Тыва АССР-де дылдар дугайында

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

«Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң Платформазынга база Тыва АССР-ниң Конституциязынга дүүштүр, ооң девискээринде чурттап турар ССРЭ-ниң нацияларының болгаш улустарының төлээлекчилериниң бүгү-ле дылдарын хостуг хөгжүдерин база дең эргелиг болурун Тыва АССР-ге хандырар. Дылдарның хостуг хөгжүлдези болгаш дең эргелиг нациялар арaзында харылзааларны чогумчалыг болдурарының, совет улустарның найыралының база кады ажылдажылгазын быжыглаарының магадылалы болур, оларның культура база угаан-бодал талазы-биле байлакшыырынга идиг бээр ужурлуг.

Национал-орус болгаш орус-национал ийи дылды база хөй дылдарны бүгү талалыг хөгжүдер дугайында күрүне сагыш салыышкынын Тыва АССР-де илергейлеп турар.

Республикада хереглеттинип турар бүгү-ле дылдарның эрге-хоойлу магадылалдарын, аңгы-аңгы национaлдарның улустарының хостуг хөгжүлдезин, национал болгаш национaлдар арaзының эрге-ажыктарын чогумчударын, улустарның национал бот-медерелин, культуразын болгаш чаңчылдарын улам ыңай хөгжүдерин, оларның угаан-бодал байлакшылын Тыва АССР-де хандырып турар.

I эге. Нииты чүүл

1 чүүл. Тыва АССР-ниң күрүне дылы болза тыва дыл болур. Тыва дылды күрүне дылы болдурар чорук дээрге, ооң ролюн бедидеринге, ниитилел эрге-хүлээлгелерин улам ыңай хөгжүдеринге база калбартырынга эргежок чугула байдалдарны тургузары, ону чедип алырынга эргежок чугула материал-техниктиг, кадр, педагогика база өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри, өске национaлдарның төлээлекчилериниң тыва дылды өөреиринге деткимче болгаш дузаламчы көргүзери болур. Күрүне дылы болза, Тываның девискээринде чурттап турар бүгү-ле нацияларның болгаш улустарның төлээлекчилеринге ыяап-ла албан болбас ужурлуг, дыл талазы-биле кызып-кыяр кандыг-даа чоруктарны болдурбас, өске дылдарны ажыглаарынга кандыг-бир артык эргелерге болгаш кызыгаарлаашкыннарга чедирбес ужурлуг.

2 чүүл. Тыва АССР-ниң девискээринге орус дыл болза, күрүне дылы-биле дең эргелиг үндезинге национaлдар арaзының харылзажырының дылы болуп турар. Республиканың девискээринде чурттап турар нацияларның болгаш улустарның төлээлекчилериниң орус дылды билир чоруу оларның үндезин эрге-ажыктарынга дүгжүп турар.

3 чүүл. Тыва дылдың күрүне дылы болуп турар болгаш орус дылдың национaлдар арaзының харылзажырының дылы болуп турар чоруу Тыва АССР-де чурттап турар өске национал бөлүктерниң дылдарын ажыглаарынга база хөгжүдеринге шаптык болбас.

Күрүне дылын азы өске кандыг-даа дылды хүндүлеп көрбес азы аңаа өжээтен болур чорукту болдурбас. Хамаатыларның дылды шилип алыр эргелерин хажыткан болгаш дылынга сылдаглааш хамаатыларны дорамчылап куду көрген чоруктарны хоойлужудулгада тодараткан чурум ёзугаар харыысалгага киирер.

4 чүүл. Күрүне дылын ажыглап турар үеде амгы тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыр.

5 чүүл. Тыва АССР-де хамаатылар бүрүзү харылзажыр дылын шилип алыр хостуг эргелиг.

6 чүүл. Республикага дылдарның статузун болгаш хереглээриниң чурумун ылаптыг тодарадырынга үндезилээш, ниитилел ажыл-чорудулгазынга дылды шилип алырының бир дөмей хосталгазын болгаш шилип алган дылындан хамаарылга чокка национал төлептиг мөзүзүн бир дөмей камгалаарын бүгү-ле хамаатыларга Тыва АССР-де хандырып турар.

II эге. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарынга, хөй-нииты организацияларынга база бүдүрүлгелерге дылдарның ажыглаттынары

7 чүүл. Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының, эрге-хоойлу камгалалының органнарының, хөй-нииты организацияларының болгаш бүдүрүлгелериниң коллективтериниң ажыл чорудар дылы тыва болгаш орус дылдар болур.

8 чүүл. Күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп-башкарылганың республика органнарының доктаал-шиитпирлерин тыва болгаш орус дылдарга хүлээп алыр.

9 чүүл. Тыва АССР-ге съездилерни, сессияларны, конференцияларны, пленумнарны, хуралдарны, чөвүлел хуралдарны, семинарларны болгаш өске-даа ниитилел-политиктиг база эртем хемчеглерин тыва азы орус дылдарга чорудар, эргежок чугула апарган таварылгаларда ийи талалыг очулганы хандырар.

Кандыг-бир хемчегни чорударының дылын ооң киржикчилеринге таарымчалыг болур-чогуурунга үндезилээш, киржип турар кижилерниң национал составын барымдаалап тургаш, арaзында дүгүрүшканын ёзугаар тодарадып алыр. Маргылдаа бар апарганда, айтырыгны бадылаашкын аргазы-биле шиитпирлээр.

10 чүүл. Тыва АССР-ге учёт-статистиканы, саң-хөөнү болгаш техниктиг документацияны тыва азы орус дылдарга чорудар.

11 чүүл. Тыва АССР-ге суд чорудулгазын тыва азы орус дылдарга чорудар.

Судту чорудуп турар дылды билбес, а ол херекте киржип турар кижилерге херектиң материалдары-биле бүрүн таныжар, суд чорудулгазынга очулдурукчулуг киржир эргени болгаш судка төрээн дылының кырынга чүве чугаалаар эргени хандырар.

12 чүүл. Албан-дужаал эрге корум-чурумнарын хажыткан дугайында херектерни көөрүн тыва азы орус дылдар кырынга чорудар. Херекти көрүп турар дылды билбес кижилерни очулдурукчу-биле хандырар.

13 чүүл. Хамаатылар республиканың күрүне органнарынга, организацияларынга, албан черлеринге болгаш бүдүрүлгелеринге, а ол ышкаш эрге-дужаалдыг кижилерге айтырыгларны тыва азы орус дылдар кырынга, азы очулдурукчуну дамчыштыр өске-даа дыл кырынга тургузуп болур эргелиг.

14 чүүл. Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагырганың база эргелеп-башкарылгазының органнары, бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш өске-даа республикаларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп-башкарылгазының органнарынга, бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларынга айтырыг тургузар үеде орус дылды ажыглаар.

15 чүүл. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының, эрге-хоойлу камгалалының органнарының, социал хандырылганың, улус өөредилгези база кадык камгалал органнарының, культура албан черлериниң, садыг бүдүрүлгелериниң, коммунал-амыдырал ачы-дузазы чедирилгезиниң, транспорттуң болгаш харылзааның, массалыг информация база пропаганда чепсектериниң удуртур ажылдакчылары боттарынга келген кижилерни хүлээп алырын база чугаалажырын оларның дылының кырынга азы очулдурукчуну дамчыштыр чорударын хандырар.

16 чүүл. Хамаатыларның саналдарынга, негелделеринге, билдириишкиннеринге, хомудалдарынга бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының харыылары болгаш өске-даа документилерни айтырыгны тургускан кижиниң дылынга хамаарыштыр, тыва азы орус дылдарга кылгаш бээр.

17 чүүл. Тыва болгаш орус дылдарны коллективтерге өөренирин күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарарының органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш хөй-нииты организациялары деткип дузалаар болгаш бюджет хөреңгилериниң база бүдүрүлгелериниң хуузунда бээр хөреңгилериниң күсели-биле хандырган турар.

III эге. Өөредилге, эртем, культура талазынга болгаш массалыг информацияның чепсектеринге дыл

18 чүүл. Кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дылын эки туразы-биле шилип алыр эргени Тыва АССР-де хамаатылар бүрүзүнге магадылап турар. Ол эргени боттандырарын школа назыны четпээн уругларның албан черлериниң, школаларның калбак четкилерин тургузары-биле, тыва азы орус дылдар кырынга, бир эвес оон өске дылдың эдилекчилери чаңгыс черде мөөң туруп турар болза, өске кандыг-даа дыл кырынга кижизидери-биле база өөредири-биле хандырып турар. Ол үеде төрээн дылының кырынга кижизидериниң база өөредириниң салгалдыын болгаш үзүктелиишкин чок болурун ботонзагай культуразын хөгжүдериниң үндезинн кылдыр көрүп турар.

19 чүүл. Тыва болгаш орус дылдарны өөредирин школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден эгелээр. Нииты билиг школаларынга, профессионал-техниктиг училищелерге, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринге өөредилге эртемнери тыва болгаш орус дылдар болуп турар.

20 чүүл. Тыва нииты билиг школаларынга алгебрадан, геометриядан, физикадан, химиядан өске бүгү-ле эртемнерни 1-9 класстарга күрүне дылынга башкылаар.

Ол-ла үеде өөреникчилерниң болгаш ада-иелерниң күзелин барымдаалап тургаш, 5-9 класстарга орус дылды өөредиринче шилчириниң хуусааларын боттары тодаргайлаар эргени школаларга тыпсыр.

21 чүүл. Тыва АССР-ниң профессионал-техниктиг, ортумак тускай болгаш болдунар болза, дээди өөредилге черлеринге ук өөредилге черлериниң кайы ведомствога чагырыындан хамаарылга чокка, кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дылының салгалдыг болурунуң принцивинге үндезилээш, тус-тус бөлүктерге кижизидилгени база өөредилгени тыва болгаш орус дылдарга чорудар.

22 чүүл. Тыва АССР-ге республиканың ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринге кирериниң шылгалдаларын тыва азы орус дылдар кырынга хүлээп алыр.

23 чүүл. Тыва АССР-ге культураның, массалыг информация база пропаганда чепсектериниң ажыглалынга, ном-дептер парлап үндүреринге тыва болгаш орус дылдарның дең эргелиг болган турарын хандырар. Чер-черниң культура-массалыг болгаш спорт хемчеглерин, эргежок чугула апарган таварылгаларда очулдурарын хандырып тургаш, тыва азы орус дылдар кырынга чорудар.

24 чүүл. Тыва АССР-ге эртем амыдыралынга тыва болгаш орус дылдарның дең эргелиг болуп турарын хандырып, эртем ажылдарының дылын хостуу-биле шилип алырын боттандырып, эртем талазынга тыва дылдың эрге-хүлээлгелерин калбаралынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

25 чүүл. Тыва АССР-ниң девискээринде мөөң чурттап турар аңгы-аңгы национaлдарның төлээлекчилериниң күзелин ёзугаар, боттарының национал культуразын, дылын болгаш чаңчылдарын хевээр арттырар база хөгжүдер сорулга-биле ниитилелдерни, чаңгыс чер-чурттуглар каттыжыышкыннарын болгаш национал культура төптерин тургузар эргени база болдунар аргаларны оларга тыпсып бээр.

IV эге. Чурттакчылыг черлерниң аттары, хууда аттар. Демдектер болгаш информация

26 чүүл. Тыва АССР-ге тыва чаңчыл апарган географтыг, административ-девискээр аттарын, хуунуң аттарын хевээр арттырарының база оларны тыва болгаш орус дылдар кырынга шын дамчыдарының талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорудуп турар. Ындыг аттарны болгаш хуунуң аттарын орустап дамчыдарын нормативтиг актыларга үндезилеп чорудар.

Албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш оларның структуралыг салбырларының аттарын тыва болгаш орус, а эргежок чугула апарганда — өске-даа дылдар кырынга тыпсыр.

27 чүүл. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның албан хуузунда таңмаларының, штампаларының состерин тыва болгаш орус дылдар кырынга кылып тургузар.

Майыктарның, ушта бижээн чүүлдерниң, чарлалдарның, албан хуузунуң чарлалдарының, прейскураннарының, өртек даңзыларының болгаш өске-даа информацияның сөстерин тыва болгаш орус дылдар кырынга, а өске национал бөлүктерниң мөөң чурттап турар черлеринге — оларның төрээн дылының кырынга бижиир.

Республикага бүдүрүп кылган барааннарның этикеткаларында бижиктерин, бараан тайылбырларында эргежок чугула информацияны тыва болгаш орус дылдар кырынга бижээн турар ужурлуг.

Каракка көстүп турар информацияның бүгү-ле сөстерин мындыг янзы кылдыр кылыр: солагай талазынга азы үстүнге — тыва дыл кырынга, оң талазынга азы адаанга — орус дыл кырынга болгаш оларның хемчээлин чаңгыс аай үжүктер-биле кылган турар.

Автовокзалдарга, аэропорттарга болгаш аалчылар бажыңнарынга аас информациязын, чарлалдарны тыва болгаш орус дылдар кырынга дамчыдар.

28 чүүл. Тыва АССР-ниң иштиинге почта-телеграф чорудулгаларын тыва азы орус дылдар кырынга кылыр, а республикадан дашкаар чорудар чүүлдерни (өске чурттардаазындан аңгыдаазын) — орус дыл кырынга кылыр.

V эге. Тыва АССР-ниң девискээринде ажыглаттынып турар дылдарның эрге-хоойлу камгалалы

29 чүүл. Негелделерни, билдириишкиннерни азы хомудалдарны хүлээп алырындан, а ол ышкаш оларның алыс утказын чугаалажып көөрүнден эрге-дужаалдыг кижилерниң дыл билбезинге сылдаглааш, ойталаар чорууну хоойлужудулгада баш удур көрдүнгени харыысалгага киирер.

30 чүүл. Хамаатыларның дыл шилип алыр чорууну кызыгаарлаар, дылынга сылдап кызып-кыяр чоруктарны хоойлужудулгада баш удур көрдүнгени харыысалгага киирер.

VI эге. Хоойлуну хандырары, күштүг болдуруп киирериниң чуруму болгаш күүседири дээш контрольдаары

31 чүүл. Бо Хоойлунуң чүүлдерин кадр, материал-техниктиг, саң-хөө, өөредилге-методика талазы-биле хандырарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

32 чүүл. Бо Хоойлунуң күүселдези дээш контрольду Тыва АССР-ниң Дээди Соведи боттандырар.

А. И. ЛУКЬЯНОВТУҢ илеткелиниң уланчызы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ганда, кижиниң эргелеринге тоомча чок болгаш эрге-чагыргага бүзүревес чорук барда ниитилелдиң политиктиг культуразын хөгжүдерин негей бээр узун хуусаалыг чорудулга-дыр. Хөй таварылгада чогум-на оортан экстремизмниң болгаш национал фанатизмниң өөскүп үнүүшкүннери, анаа-ла-бир кажар аргага бүдүн социал бөлүктерниң медерелиниң алзыптары, анархияның тыпты бээри, социал болгаш өске-даа чөрүлдээлерни угаан-бодалдыг эвес, албадаашкынныг аргалар-биле таарыштыр кылып каары болуп турар. Кижилерниң амыдыралынга болгаш психиказынга аар чүък болуп чыдып алыр таарымча чок, айыылдыг чорудулгаларның хемчээли эрте бээр чүүлдериниң үндезини чогум-на ында болуп турар. Ынчангаш бо бүгү ниитилелди эргелеп башкарарынга идегелдиг, быжыг база удур туржуп шыдаар аргалыг чорукту негеп турар.

Бо нарын айтырыгларның комплекизин черле соңгаарлатпайн шиитпирлээриниң эргежок чугула кылдыр тургустуна бергени-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге илеткээр кылдыр меңээ дааскан ол саналдар боттут болуп турар.

Айтырыгдан салып көрээлинер: эде тургустунуушкуннуң чепсээ болгаш эчис сорулгазы деп чүл? Харыызы бүгүдеге чаңгыс боор деп бодап тур мен: Кижилерниң чаагай чоруун экижиткени-биле кады, ол дээрге, чүнүң-даа мурнунда — демократияны ханыладыры. Кол угланыышкын мында тодараттынган: чоннуң бот-башкарылгазының фундаментизи ышкаш кылдыр, оон долу эрге-чагыргазын база хамаарышпас күзел-чүткүлүн боттандырып турар органнар ышкаш кылдыр улус депутаттарының Советтериниң ролюн бедидери. Ону барымдаалап көргеш, СЭКП-ниң Конституцияда туружун чаазы-биле тодарадып көөр, а өске талазы-биле бистиң ниитилеливистиң политиктиг амыдыралында киржип турар аңгы-аңгы хөй-ниити организацияларының байдалын Үндезин Хоойлуга киир бижиир үе келген.

Кажан партия комитеттери боттарынга хамаарышпас административ-ажыл-агый эрге-хүлээлгелерин бодунга чүдүрүп, күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарын солуп турган чоруктардан XIX Бүгү-эвилел конференциязынга партияның долузу-биле ойталааны билдингир болгай. Партия эрге-чагырганы холгаарлаарынга кордавайн турарын база бистиң ниитилеливисти чаартыр дээш туржуп турар бүгү кижилер-биле кады ажылдажылгаларны, политиктиг чугаалажыышкыннарны кылырынга беленин бүгү улус чугаалажып көөрү-биле XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның киирген Платформазының төлевилелинде айыткан. Чуртка чаа политиктиг партияларның, аңгы-аңгы хөй-ниити организацияларының болгаш шимчээшкиннерниң көстүп кээр боттуг аргалары кайы хире боор турарын партия көрүп турар. Бистиң Съездивиске чугаалажып көөрү-биле партия Төп Комитединиң хоойлужудулга инициативазы кылдыр ССРЭ Конституциязының 6 болгаш 7 чүүлдеринге саналдап киирген өскерилгелери чогум-на оон үнген.

Бо саналдарның ужур-утказы болза, бүгү партия, хөй-ниити организацияларынга болгаш массалыг шимчээшкиннерге Конституцияга болгаш совет хоойлуларга дүүштүр ажылдаар дең аргаларны магадылааны болур. Олар улус депутаттарының Советтеринге соңгаан боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр база өске-даа аргалар-биле күрүне политиказын ажылдап кылырынга болгаш күрүнениң база хөй-ниитиниң херектерин эргелеп башкарарынга идепкейлиг киржир ужурлуг. Оон-биле кады совет конституцияжы тургузугну болгаш социалистиг күрүнениң бүрүн-бүдүн чоруун күш-биле дүжүрер, оон айыыл чок чоруун сандарадыр, социал, национал болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле чидиглениишкиннерни өөскүдер сорулгалыг партияларны, өске-даа организацияларны болгаш шимчээшкиннерни тургузуп болбазын төлевилелде база демдеглээн.

Ынчангаш ССРЭ-ниң Үндезин Хоойлузунуң үстүнде чүүлдериниң чаа эдилгези болза, демократияны улам ыңай хөгжүдери-биле, бистиң ниитилеливиске политиктиг плюрализмни тургузары-биле, эргелеп башкарылганың бүгү талаларынга улусчу массаларның калбак киржилгезин калбартыры-биле дорт холбашкан.

Конституцияның совет экономиктиг системаның кол-кол хезектерин тодарадып турар 10, 11, 12, 13 чүүлдеринге үндезин өскерилгелерни киирерин саналдап турар. Бо чаа чүүлдерниң үндезини болза, улус депутаттарының ийиги Съездизиниң дааскан ёзугаар чоокта чаа хүлээп алган Өнчү дугайында хоойлу болгаш чер дугайында хоойлужудулга үндезиннери болур. Оларның кол сорулгазы — ажылдакчы кижиниң бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден аңгы турар чоруун болдурбазы, өнчүнүң хөй янзы хевирлерин быжыглаары болгаш деткиири, кижилерниң ажыл-агыйжы инициативаларын көдүрери болур.

Совет хамаатыларының Конституцияда кирген өнчү дугайында чүүлдерин бирги планче үндүрери маңаа онза ужур-дузалыг, эт-херекселдерниң чамдык хевирлеринден аңгыда хереглээр-даа база бүдүрер-даа кандыг-даа эт-херексел өнчүге хамаарыжы бээр дээр болза хоржок, чамдык чүүлдерни садып алырын чөпшээревейн турар болгай. Конституция ёзугаар магадылалды тараачын ажыл-агыйлар алыр, оларга бээр чер участоктары бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр быжыглаттынар. Ажыл-агыйны чорударының коллективтиг болгаш аренда бүдүрүлгелери, кооперативтер, эштежилгелер, ооң иштинде хамаатыларның эки тура-биле каттыжып ажылдаар бүдүрүлгелери Үндезин Хоойлуга быжыглаттынар. Күрүне өнчүзүнүң составынга ниити эвилел өнчүзүн, республикаларның өнчүзүн, автономнуг тургузугларның болгаш административ-девискээр черлерниң өнчүзүн быжыглаарын көрүп турар.

Ынчангаш бистиң экономикавысты көдүреринге, чонну дорамчылап турар чедишпес чоруктарны узуткаарынга бистиң идегеливисти болдуруп турар социалистиг рынокту хевирлеп тургузарынга эргежок чугула экономиктиг, юридиктиг болгаш организастыг байдалдарны тургузуп турар.

Ынчангаш бистиң Съездивис чурттуң экономиктиг болгаш политиктиг амыдыралында боор турар үндезин өскерилгелерни Конституция ёзугаар быжыглаар апаар-дыр. Бо өскерилгелерниң боттары — бир эвес бис оларны боттандырар деп бодаар болзувусса — бодунуң ээлчээнде, Совет күрүнениң удуртурун организастаарын чаа ёзу-биле көөрүн, адак-ла дизе ам бар боор турарындан ажыктыг ажылдаар эргелеп башкарылганың ындыг механизмин хандырарын негеп турар.

Күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин үндезин чокка кызыгаарлаар чорук, эрге-хүлээлгелерни тодарадырында көскү эвес чүүлдер, оларның эргелериниң болгаш харыысалгазының аразында четпестер — бо бүгү чүүлдер амгы байдалдарда дыка эргежок чугула боор турар күрүне эрге-чагыргазының дээштиг ажылдаар аргазын суларадып турар. Ол чүүлдер төп органнарның ажылынга шаптыкты кадып турар.

Чогум-на харын бо звено херек кырында ам эң кошкак боор турар. Ажыктыг болгаш дүрген хөделип турар төптен аңгыда, республикаларның боттуг хамаарышпас чоруун, регионнарның тускайлаң чоруун, чер-чер Советтериниң чаа эргелерин, бүдүрүлгелерниң хостуг инициативаларын, хөй-ниити каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазын дүрүмчүдерин, өске-даа хөй-хөй чүүлдерни барык дораан болгаш барык шуптузун политиктиг реформаның чоокку сорулгаларында көрүп турар болгай.

Харыысалга чокта демократия бүтпес дээни ышкаш бот-эргелел база ындыг төп органнарның чамдык хүлээлгелерин чер-чер органнарынче шилчидип турар үеде, ол бодунуң эки күчүзүн чүгле күштүг, бир эвес херек болза, дүрген ажылдаар, интеграстаар болгаш таарыштырып турар төп эрге-чагырга барда бээр дээрзин даштыкыда болгаш бистиң бодувуста бар дуржулга бадыткап турар. Бис маңаа ленинчи чагыгларны ажыглап боор бис. Ында мынча дээн: «...кол айтырыгларны чугаалажып көөрүнге коллегиалдыг болуру эргежок чугула болганда, ажыл чылзыр чорук турбазын дээш, харыысалга хүлээриниң чайлаар чорук турбазын дээш хууда харыысалга хүлээри болгаш хууда айтыышкын бээри база эргежок чугула».

Кажан партия күрүнениң болгаш ажыл-агый эргелелиниң дорт дүлгүүрү ролюн ойнаарын соксадып, а бо эргелелдиң боду партия структуразындан күрүне структуразының улам тодаргай системазын тургузарының бүгү хемчеглерин алыры болгаш соңгаарладыышкын чокка чугаалажып көөрү чугула дээрзиниң дугайында түңнелди үстүнде чүүлдер үндүрүп турар. Күрүнениң кара чаңгыс баштыңы — ССР Эвилелиниң Президентизи албан-дужаалды хоойлужудулга ёзугаар тургузар ындыг өскерилгелерни чурттуң Конституциязынга киирер төлевилелди маңаа холбаштыр силерниң кичээнгейиңерге саналдап турар. Ынчангаш Президент албан-дужаалын киирип турар чорук кажан эде тургустунуушкун бодунуң эң чидиг үе-чадазынче кирген үеде Совет күрүнени сайзыраңгайжыдарының чарылбас кезээ боор турар болгаш эрге-чагырганың бүгү механизминиң ажыктыын шиитпирлии-биле бедидериниң, ооң доктаамал быжыг болурунуң, чуртка эрге-хоойлунуң болгаш корум-чурумнуң чепсээ болган турар ужурлуг.

Бистиң ышкаш, ындыг хемчээлдерлиг — хөй националдыг болгаш хөй янзы күрүнеге демократчыдылганы болгаш төп органнарның чамдык хүлээлгелерин чер-чер органнарынче дамчыдып бээр чорук үезинде ниитилелди чогумчудары тергиин чугула. Күрүне удуртулгазының механизмин чаартып турар чорук чүнүң-даа мурнунда аңаа дузалаар, ында чаңгыс аай бүдүн иштики болгаш даштыкы политика, стратегтиг айтыышкыннар болгаш оларны амыдыралга боттандырар талазы-биле боттуг ажылдар сиңниккен.

ССРЭ-ниң Президентизи бодунуң бүгү практиктиг ажылынга аңгы-аңгы ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң аразынга бот-боттарын билчир чорукту болгаш социал чугаалажыышкынны кылырын хөгжүдеринге байдалдарны тургузар, чуртка хамааты тайбың-чаагай чорукту болгаш националдар аразының эптежилгезин тудар, а ол ышкаш онза байдалдарда — дайыннар, чөрүлдээлер, айыыл-халап болган база социал тайбың чорук болгаш ниитилелдиң корум-чуруму үреттинген үелерде дээди эрге-хүлээлгелерин ажыглавышаан, кандыг янзылыг хөделириниң организакчы болгаш таарыштырыкчызы болур ужурлуг.

Оон-биле кады Президент албан-дужаалды тургускан-даа болза, бисте күрүне эрге-чагырганың дээди органы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи, хоойлужудулга органы — ССРЭ-ниң Дээди Соведи, күүседикчи-айтыышкын үндүрер орган — чазак болуп артып калыр дээрзин онзалап демдеглээр херек. Президент дээрге хоойлужудулга биле күүсекчи ажыл-чорудулганы харылзаштыр каттыштырып турар быжыг звено болур. Мооң түңнелинде чаңгыс аай Совет күрүне эрге-чагыргазының хүлээлгелери дээди деңнелге чаа организастыг быжыгылышкынны, төлээлекчи органнарның хоойлуларын болгаш өске-даа шиитпирлерин боттандырарының немелде магадылалдарын алыр.

Бистиң чуртувуска Президент албан-дужаалы чайгылыш чок демократтыг болгаш совет характерлиг болур болгаш хууда диктатураның тургустуна бээр аргаларын чүгле болдурбас эвес, харын Конституцияның демократтыг үндезиннериниң идегелдиг камгалалы болган турар ужурлуг. Совет күрүнеге ат-алдарлыг хоойлужудулга органнары-даа, күштүг Президент-даа, шимченгир чазак-даа, хамаарышпас суд-даа херек дээрзин бо Съездиге чугаалажып көөрү-биле киирип келген хоойлу төлевилели барымдаалап көрүп турар.

Маңаа хамаарыштыр алырга чамдык кижилерниң Президентиниң албан-дужаалын тургусканы чаңгыс кижиниң авторитарлыг эрге-чагыргазынга чедире бээр деп чигзиниишкиннеринде кандыг-даа үндезин чок. Оон туржук киирип келген төлевилелде ындыг хевирлиг чүүлдүң тургустуна бээринге удур магадылалдарның бүдүн системазын киирген. Чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл?

Бирээде, Президентини ССРЭ хамаатыларының бүгү-ниити чажыт бадылаашкын-биле соңгуурун чурумчудуп тургузары көрдүнүп турар. Ынчаарга аңаа соңгударда кандидат кижи эвилелден соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның бадылаашкынының чартыындан хөй кезиин болгаш эвилелдешкен республикаларның хөй кезиинге бадылаашкынның хөй кезиин алган турар ужурлуг. Республикаларның чурттакчы чонунуң саны аңгы-аңгы бистиң федеративтиг күрүневиске бо айтырыг кончуг принципиалдыг. Ынчаарга чурттуң бирги Президентизиниң соңгулдаларынга хамаарыштыр алырга, ону ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге азы бисте амгы үеде бар боор турар эң улуг төлээлекчилиг демократтыг шуулганга альтернативалыг үндезинге соңгууру көрдүнүп турар.

Ийиде, чаңгыс кижи Президентиниң албан-дужаалын ийи хуусаадан хөй үеде ээлеп болбазын Конституцияга тодарадып айтыры көрдүнүп турар. Президентиге кандидаттарның үстүкү назы-харын база барымдаалап көөрү база көрдүнүп турар.

Үште, Президентиниң улус депутаттарының Съездизиниң контролюнга турарын төлевилелде тодаргайы-биле киирген, Президент Конституцияны болгаш ССРЭ хоойлуларын хажыткан таварылгада Съезд ону дедир кыйгыртыр эргелиг.

Дөртте, Президентиниң бүрүн эргелериниң чүгле улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы Конституция болгаш хоойлулар-биле тодараттынарын төлевилел көрүп турар. Президент ол хоойлуларны үндезин болдуруп база оларны күүседирин удуртулга болдуруп ажылдаар.

Адак сөөлүнде, беште, улус депутаттарының Съездизи Президентиниң айтыышкыннарын күш чок болдурар, а ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди ол айтыышкыннарның хоойлуга дүгжүп турарынга контрольду боттандырар хүлээлгелиг.

Президент албан-дужаалын тургузарга эрге-чагырганың төлээлекчи органнарының ролю кызамдады бээр дээн чергелиг чугааларны чамдыкта дыңнап болур. Ол ындыг эвес. Мындыг чүүлден эгелеп көрээли, Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эргезинге амгы үеде хамааржып турар бүрүн эргелерни Президентиге дамчыдып бээриниң дугайында кандыг-даа чүүлдү хоойлу төлевилелинде көрбейн турар. ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарышкан кандыг-даа айтырыгны Съезд, мооң мурнунда ышкаш, боду сайгарып көөр болгаш ол талазы-биле шиитпир хүлээп алыр эргелиг. Харын-даа Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпирлери амыдыралга идепкейлиг боттанзын дээш Президент албан-дужаалын тургузуп турар. Оон-биле кады Президентиниң бүгү ажылы төлээлекчи дээди органнарга көскү билдингир болгаш оларның контролюнуң адаа-биле чоруттунар. Чуртта байдалдың дугайын чыл санында Съездиге илеткээри, иштики болгаш даштыкы политиканың чугула айтырыгларының талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге дыңнадыглар кылыры ооң хүлээлгези болур.

Президент албан-дужаалын тургузар дугайында дискуссия чоруп турган үеде мындыг айтырыг каш удаа тургустунуп турган: ындыг базымны кылыры бистиң федерациявысты чаартырының, эвилелдешкен республикаларның суверенитедин болгаш совет автономияның магадылалдарын быжыглаарынга дүүшпестей бербес бе? Ийе, ол болза хөй талалыг нарын болгаш берге чорудулга дээрзи билдингир. Ындыг болзажок, маңаа президент бүрүн эргелери база-ла боттуг болгаш тургузукчу рольду, бирги ээлчегде, республикаларның суверенитедин быжыглаарынга, оларның девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн чоруун база Конституцияда көрдүнген эргелерин камгалаарынга ойнаар ужурлуг. Бо дугайын онзалап демдеглээр херек, эштер. Ынчангаш Президент боду эвилел керээзин чаартырының инициатору болгаш ону сагыырының магадылалы болур ужурлуг. Ол националдар аразының маргылдааларынга арбитр болур, маргылдааларны база чөрүлдээлерни политиктиг болгаш эрге-хоойлу аргалары-биле-даа дүрген шиитпирлээринге дузалаар ужурлуг.

Эвилелдешкен республикаларның бот-боттарының аразынга демниг хөделирин быжыглаар сорулга-биле ССРЭ Президентизиниң чанынга федерация чөвүлели дээр чугула органы тургузары көрдүнүп турар. Эвилелдешкен республика бүрүзү аңаа бодунуң дээди күрүне удуртукчузу-биле төлээлеттинген турар. Чөвүлел бодунуң күжениишкиннерин бистиң федерациявысты хөгжүдериниң, Совет күрүнениң национал политиказын боттандырарының, ниити-эвилел ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге республикаларның киржилгезин хандырарының айтырыгларынга мөөңнээри көрдүнүп турар. Эвилелдешкен республика болза ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарыштырган чогуур айтырыгларны, ооң иштинде федерация дамчыштыр-даа, шиитпирлээринге киржирин айыткан ССРЭ Конституциязының 77 чүүлүнге чогуур тодарадыышкынны кылыр апаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга-даа, массалыг информация чепсектеринге-даа мындыг янзылыг чигзиниишкиннерниң боор турганы билдингир: чурттуң национал-күрүне тургузуу ниитизи-биле чаартынмаан шаанда ССРЭ Президентизиниң албан-дужаалын тургуза бээри таарымча чок эвес чүве бе? Бо дээрге ниити айтырыг-дыр. Ону төп-даа, республика-даа органнары шиитпирлээр ужурлуг. Ынчангаш ону Президент албан-дужаалының айтырыы-биле холбаштырарының ажыы чок боор. Чурттуң федеративтиг тургузуунуң чаа эгелерин ажылдап кылырынга Президент чугула рольду ойнаар дээрзи билдингир. А ону ажылдап кылыры ССРЭ-ниң чаа Конституциязын белеткээри-биле тудуш харылзаалыг дээрзиниң дугайын бистер мооң мурнундагы Съездиге дугурушкан болгай бис. Ынчаарга ССРЭ Президентизиниң эрге-хүлээлгелери болгаш бүрүн эргелери төлевилелде көрдүнгениниң ёзугаар ниити-эвилел характерлиг болур болгаш кайы-даа республика органнарының эрге-ажыктарын кыспас. Чугаалаан чүүлдерге немеп каар чүве — делегейге хөй янзы федерацияларның турганын практика көргүскен. Ындыг федерацияларга Президент кижи күрүне баштыңы боор турган. Ол федерацияның ниити болгаш ооң кезек бүрүзүнүң эргелерин камгалаарының бүгүдеге хүлээп көрдүнген магадылалы боор турган.

Мынча дижир болгай: Президент албан-дужаалын киирери ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң харыылаар ажылдарын кызырып болур. Бо бодалдың талалакчыларының хөөнүн маңаа база катап карартыр апаар-дыр. Чазактың харыылаар ажыл-херектери барык шуут өскерилбес. Тыптып кээр бир чаа чүүл — бодунуң ажыл-чорудулгазы дээш харыысалгазының бедиири болуру чадавас. Мооң-биле холбаштыр Министрлер Чөвүлели бодунуң ажылының дугайында чыл бүрүде чүгле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга отчёт бээр эвес (ол дээрге ам шуут норма кылдыр көрдүнген болгай), а харын ооң дугайында Президентиге доктаамал информастаан турар ужурлуг апаар. Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң чазаа, министерстволар болгаш күрүне комитеттери боттарының ажыл-чорудулгазынга ССРЭ-ниң хоойлулары-биле кады Президентиниң чарлыктарын база удуртулга болдурар хүлээлгелиг апаар, а Президент министрлерни томуйлаар эргелиг, оон улаштыр оларны ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле киирер болгай.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чанынга тургузарын бодап турар база бир орган күрүне ужур-дузалыг чугула албан-хүлээлгелиг болур. Ол дээрге — Президент Чөвүлели-дир. Ооң кол сорулгазы болза, ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын боттандырар, чурттуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры болур. Президент Чөвүлелиниң кежигүннерин Президент томуйлаар, а ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы ооң составынга албан-дужаал байдалын ёзугаар кирер.

Ындыг арга-биле Президентиниң ажыл-албанының күүсекчи-айтыкчы ажыл-чорудулга-биле сырый холбажылгазы, күрүне баштыңының талазындан ооң ажыл-чорудулгазынга контроль тургустунар. Чогум-на маңаа, Президент Чөвүлелинге ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чүүлдүг деп деткээн экономиктиг программаның херек кырында боттандырарының өзек айтырыгларын чугаалажып көөр, ол программа чылып чадап чыдып бербезин, бүгү деңнелдерге кадрларның харыысалгазының чавызы ажып эрттинзин дээш хемчеглер алдынар ужурлуг хире. Чогум-на Президент Чөвүлели эрге-чагырганың дээди төлээлелге органнарының тодарадыры даштыкы политиктиг угланыышкынны, социалистиг чаалап алыышкыннарның идегелдиг камгалалын хандырарының талазы-биле бүгү ажылды амыдыралга боттандырарының кол организакчызы апаар.

Эрге-чагырганың дээди органнарының реформазының баштайгы үе-чадазында-ла хөй-ниити бөлүктеринге болгаш эртем литературазынга, хүннүң үнер парлалгага Президент албан-дужаалды тургузарының, аңаа кандыг бүрүн эргелерни хүлээдириниң дугайында идепкейлиг дискуссиялар чоруп турганын сагындырыксап тур мен, эштер депутаттар. Ынчаарга ам дыка хөй депутаттар, политологтар, юристер ындыг албан-дужаалды деткип тура, күрүнениң дээди албан-дужаалдыг кижизи улус депутаттарының Съездизин, сессияларны белеткээрин удуртуру, парламентиге даргалаашкын ышкаш ындыг чижектиг хүн бүрүнүң албан-хүлээлгезин кылбас ужурлуг деп чүвеже кичээнгейни угландырып турган. Ол бүгү дискуссияларның дыка хөй чүүлдери шыырак юрист эртемденнериниң база өске-даа специалистерниң идепкейлиг киржилгези-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының бөлүүнүң белеткээни силерде бар хоойлу төлевилелиниң үндезини боор кирген. Төлевилелди ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга ийи катап сайгарып көрген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге болгаш палаталарының доктаамал комиссияларынга бүгү талалыг чугаалажып көрген. Президентиниң албан-дужаалын киирер дугайында саналды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң хөй кезиин деткээн, олар Съездиге бо киирген хоойлу төлевилелин үндезин кылдыр алган. Эге баштайгы төлевилелге хөй санныг немелделерни база эдилгелерни киирген, оларның инициаторлары колдуг кезиинде ССРЭ-ниң улус депутаттары боор келген.

Киирип келген төлевилелдиң кандыг чүүлдерин онзалап демдеглеп болурул?

ССРЭ Конституциязының тускай эгезин Президентиге тураскаадыр дээнин эскерип көрген боор силер. Аңаа Президентиниң соңгуурунуң чуруму, ооң бүрүн эргелери болгаш харыысалгазы, күрүнениң өске органнары-биле хамаарылгазы тодараттынып турар. Ол бүрүн эргелерниң кол дөзү болза ССРЭ-ниң Президентизи күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылгазының дээди органнарының сырый кады хөделиишкинин ол хандырар, иштики болгаш даштыкы политиканың боттаныышкынын чаңгыс аай кылдыр каттыштырар хүлээлгелиг. Шак ындыг чүүлдештирикчи ажыл-чорудулга совет Президентиниң үндезин кол ажыл-хүлээлгезиниң бирээзи болур, а ол чорук, база катап катаптап тур мен, бистиң бүгү күрүне механизмивистиң дээштиг ажылдаарын дыка бедидер.

Президентиниң бирги чергелиг сорулгаларының бирээзи — совет хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары. Ол ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның бот-догуннаашкынын, чурттуң айыыл чок чоруун болгаш девискээриниң бүдүн-бүрүн болурун камгалаарының, национал-күрүне тургузуунуң принциптериниң боттандырарының талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр хүлээлгелиг. Президент ССР Эвилелин чурт иштинге болгаш делегей харылзааларынга төлээлээр.

ССРЭ-ниң Президентизиниң кол-кол ажыл-хүлээлгелери төлевилелдиң 127 чүүлү-биле (поструп$_3$) тодараттынар. Оларның тус бүрүзүн күүседиринге ол чогуур долу эргелерлиг болур, оон иштинде хоойлу үндүрер эргелиг. Аңаа даянгаш Президент эрге-хоойлу тургузулгазының чоруунга идепкейлиг салдар чедирип болур, экономиктиг реформаны чорударының талазы-биле хоойлужудулганы чүгле хүлээп алырын эвес, а харын чер болганга эрге-хоойлу чурумун быжыглаарынга, чажыртынган экономиканың калчаараан байыкчылары-биле, чиженнер, хээлиленикчилер болгаш өске-даа үүлгедикчи элементилер-биле демиселди күштелдирерин чедип алыр.

Делегей практиказында бар «шиитпирни соңгаарладыр эрге» дээр шак ындыг онза эргени ССРЭ-ниң Президентизинге бээрин көрүп турар. Аңаа дүүштүр Президент ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы Хоойлуга ат салбайн барып болур болгаш ийи неделя хуусаа иштинде бодунуң удурланган саналдарын айыткаш, катап чугаалажып көөрү-биле база бадылаары-биле эгидер. Президентиниң соңгаарлаткан шиитпиринге удурланган төлээде, ССРЭ-ниң Дээди Соведи мурнунда хүлээп алган шиитпирин палаталарның кайызынга-даа бадылаашкынның үштүң ийи кезии-биле бадыткаар ужурлуг. Ындыг таварылгада Президент Хоойлуга ат салыр ийикпе, азы ону чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинче шилчидип бээр.

Биске бир чаа айтырыг — күрүне эрге-чагыргазының дээди эшелоннарының аңгы-аңгы структураларының аразында чөрүлдээлерни шиитпирлээринге Президентиниң киржилгези. Чижээ, бир эвес Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң аразынга анаа чурум-биле таарыштырып шыдавас чөрүлдээлер тургустунуп кээр болза, кайы-даа талага таарымчалыг шиитпирни ажылдап кылыры-биле маргылдаалыг ук айтырыгны Президент шиитпирлээр. Бир эвес күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың дээди органнарының ажыл-чорудулгазынга боттуг айыыл тургустуна бээр болза, Президент Дээди Советти чаа составтыг кылдыр соңгуур дугайында саналды улус депутаттарының Съездизинге киирер эргелиг. Ындыг янзылыг бүрүн эрге — күрүнениң дээди удуртулгазының быжыг болгаш ажыктыг ажылдаарын хандырар сорулгалыг, ындыг чижек делегейниң парламент практиказында бар.

Президент хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын сагыырының магадылалы болбушаан, бир эвес олар Конституция нормалары-биле каржыш турар болза, чазактың шиитпирлериниң күштүг болурун доктаадып болур, республикаларның чогуур органнарынга чугаалажып көрген соонда чамдык черлерге онза байдалды чарлаар, а ол ышкаш ССРЭ камгалалының болгаш ооң хамаатыларының айыыл чок чоруунуң эрге-ажыынга дүүштүр Президентиниң түр башкарылгазын киирер. Мындыг таварылгада онза байдалдың чурумун болгаш Президентиниң түр башкарылгазын тускай хоойлу-биле таарыштырар. Бүгү чуртка онза байдалды киирерин хамаарыштыр чүл дизе, ону ССРЭ-ниң Дээди Соведи бүрүнү-биле харыылаар.

Президентиниң бүрүн эргелеринге хамааржыр өске чүүлдер болза эвилел күрүне органнарын хевирлеп тургузары, оларны соңгууру, томуйлаары азы бадылаары-биле дээди албан-дужаалдыг кижилерниң кандидатураларын киирери. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазының, ССРЭ-ниң чиңгине прокурорунуң, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитриниң албан-дужаалдарынга кандидатураларын Дээди Советке Президент киирер. ССРЭ-ниң Дээди Соведи болгаш Съезд бо албан-дужаалдыг кижилерни эрге-хүлээлгелеринден хостаар апарза, база-ла Президентиниң киирген саналын барымдаалап боттандырар. Министрлер Чөвүлелин халаарының дугайында азы халашканын хүлээп алыр дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга тургузары база-ла Президентиниң эрге-хүлээлгезинге хамааржыр. ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң хуу составының дугайында саналдарны улус депутаттарының Съездизинге киирерин база Президент харыылаар.

Чурттуң камгалалының болгаш айыыл чок чоруунуң талазы-биле кол рольду совет Президент ойнаар. Ол болза албан-дужаалының аайы-биле Чепсектиг Күштерниң Дээди Кол командылакчызы болур; Совет Эвилелинче халдаан таварылгада дайын байдалын чарлаар болгаш бо айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле доп-дораан киирер; ниити азы долу эвес мобилизацияны чарлаар; Армияның болгаш Флоттуң дээди командылакчыларын томуйлаар болгаш солуур; шеригниң дээди аттарын тыпсыр; шериг трибуналдарының судьяларын томуйлаар. Күрүне баштыңынга хамаарылгалыг өске-даа чамдык бүрүн эргелерни Президентиге быжыглаарын көрүп турар. Аңаа хамаарыжыр чүүлдер болза орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаары, эвилелдиң хүндүлүг аттарын тыпсыры, хамааты болурунуң болгаш келдерел көргүзериниң айтырыгларын шиитпирлээри.

Ынчангаш ССРЭ-ниң Президентизи четчир болгаш калбак эргелерлиг боор турар. Ынчалза-даа Конституция хайгаарал комитединиң болгаш дээди төлээлелгелиг органнарның талазындан Президентиниң ажыл-чорудулгазын контрольдаар дыка ажыктыг механизмни тургузуп турар.

Төп эрге-чагырганың структуразынга кылыр деп турар чаартылгалар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң амгы Президиумунуң эрге-хүлээлгелеринге болгаш бүрүн эргелеринге боттуг өскерилгелерни база киирер. Президиум ам Президентиге хамаарышкан айтырыгларга дарлыкпас, бодунуң кичээнгейин Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылын организастаарынче угландырар. Президиумнуң составын база тодарадып турар. Аңаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы, палаталарның удуртукчулары, оларның оралакчылары, палаталарның комитеттериниң болгаш доктаамал комиссияларының даргалары кирер. Президиумга эвилелдешкен республикаларның төлээлелгезиниң принциви хевээр артар, эвилелдешкен республика бүрүзүнден база оларның саналдааның ёзугаар ССРЭ-ниң бир-бир улус депутадын киирер.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирип турар хоойлу төлевилелдерин кыскаы-биле тайылбырлап чугаалаарга ындыг-дыр, эштер депутаттар.

Чугаалаан чүүлүмнү түңнеп тура, дараазында чүүлдү демдеглээр бодаан ийик мен.

Чурттуң бөгүн чурттап турары нарын, чогаадыкчы чаартылгаларны боттандырбышаан, боор турар болуушкуннарны төөгүлүг перспектива туруштары-биле көрүп четтикпейн турар бис. Бир эвес ону көөр дээш оралдажыр болзувусса, эрткен беш чылдарда бистиң ниитилеливиске кайгамчык улуг чаартылгаларның болганын эскерип боор бис. Ийет, олар чаңгыс аай эвес, оларның шуптузун кадар демдек-биле үнелеп болбас. Утказын ёзугаар алырга, бо чаартылгалар депшилгелиг боор турар, ооң ара дүшпезин ам чугаалап болур. Чаартынган социал-экономиктиг болгаш күрүне тургузуу чаяаттынган, күрүне эрге-чагырганың чаа институттары тургустунуп турар. Ийет, оларны чедир кылыр, харын-даа эде кылыр апаар. Кандыг-даа эки даай кижи биске чаартынган социализмни «дүлгүүрү-биле кады» дужаап бербес деп бистиң депутаттарывыстың бирээзи кончуг шын чугаалаан. Бис социализмни боттарывыстың холдарывыс-биле тургузар ужурлуг бис. Бо чүүлдер Советтерни чаартырынга, калбак демократияның амгы үедеги хевирлерин тургузарынга долу хемчээлдии-биле хамааржыр. Ол Президентиниң демократтыг институдун Советтер республиказының структуразынга киирерингe хамааржыр.

Партия дугайында, өнчү дугайында, Президентиниң албан-дужаалын тургузар дугайында Конституция ёзугаар өскерилгелерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге саналдап киирип турары бо чорудуушкуннуң хөгжүлдези-биле дорт холбаалыг боор турар. Оларның сорулгазы ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны улам ыңай бурунгаарладыры, ниитилел амыдыралының бүгү чаартылга херектерин бурунгаарладыры. Бистиң Съездивис бо улуг чаартылгаларның конституция-эрге-хоойлу үндезинин тургузар.

Конституция негелделери дириг боттуг чүүл болган турар ужурлуг. Ону чедип алыр төлээде, чурттуң чүгле келир үедеги Президентизиниң улуг күжениишкиннери эвес, харын Президентиге ак сеткилдиг деткимчени, чүнүң-даа мурнунда, ажыл-херекчи деткимчени көргүзер ужурлуг ССРЭ-ниң улус депутаттарының, бистиң бүгү депутат корпузувустуң талазындан күжениишкиннерни негеп турар болгай.

Республикаларга болгаш чер-черлерге Советтерниң эң идепкейлиг ажылдаары херек. Күрүнени эргелеп башкарарынга, ооң механизминиң эки ажылдаарынга ниитилел-политиктиг организацияларның, массалыг каттыжыышкыннарның болгаш шимчээшкиннерниң дорт киржилгези негеттинип турар. Биске ам агаар ышкаш херек чүве болза митингилер эрттирип, чидиг шүгүмчүлелдер кылыры эвес, эргелеп башкарылганың хүн бүрүдеги, берге ажылынче херек кырында кирери болур.

Өнчү дугайында, чер ажыглалының дугайында чаа Конституция нормалары боттары-ла бүде бербес. Оларга даянмышаан, күш-ажылчы коллективтер, колхозтар болгаш өске-даа кооператив каттыжыышкыннары, арендаторлар, миллион-миллион ажыл-ишчилер шимчээшкинче кирер ужурлуг. Бо чүүлдер эң нарын, эң аарышкылыг үрээшкинни — кижилерниң угаан-медерелин сайзырадыр, турнуга берген үзел-бодалдарны болгаш чаңчылдарны ажып эртер, а чамдыкта бүгү чаа чүүлдерге калчаалыг удурланыышкынны сый шавар үрээшкинни кылыр. Чүге дээрге, анаа олурарга чаа чүүлдер төрүттүнмес. Ол шимчээшкин үезинде төрүттүнер.

Бүгү деңнелдерге күрүне эрге-чагыргазының ажыктыг болуру, хоойлуларны чайгылыш чок күүседири, шынгыы сагылга-чурум болгаш социал чөптүг чорук бөгүн бүгү-ниити негелде апарган. Чурттуң экономиктиг байдалын экижидеринге, саазын кырынга эвес, херек кырынга экижидеринге шиитпирлиг базымнарны кылырын чон манап турар, корум-чурумну тургузар, хамаатыларның дыжын болгаш айыыл чок чоруун хандырарынга базымнарны кылырын манап турар. Бо бүгү чүүлдерни төптүң болгаш чер-черлерниң күжениишкиннерин каттыштырып, миллион-миллион кижилерни улам сырый каттыштырып тургаш чедип ап болур.

Чурттуң мурнунда турар берге сорулгаларны боттандырарынга амгы үеде ышкаш ындыг чайгылыш чок, кызымак болгаш шиитпирлиг ындыг ажыл кажан-даа негеттинмейн турган болгай, эштер. Бо сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээринге бүгү-ле чүүлдерни кылыр бүзүреливисти илергейлээрин чөпшээреп көрүңер.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК СЪЕЗДИЗИНДЕ

Илеткел талазы-биле санал-оналдар ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге март 12-де эгелээр мурнунда дараазында принципиалдыг айтырыгны чугаалажып көрүүшкүн чокка бадылаашкынга киирерин депутат **Н. Г. Дмитриев** саналдаан: Президент албан-дужаалын доктаадып тургузары черле херек бе ынчаш, бир эвес херек болза, ССРЭ-ниң Президентизин кажан, канчаар соңгуурул? Айтырыгны ынчаар көөрүн Съезд деткивээн болгаш аңаа чөпшээрешпээн.

Санал-оналдар бериишкинниң депутат **С. С. Алексеев** эгелээн, чуртта эрге-чагырга кошкай берген байдалда турар-дыр бис деп демдеглээн. Эрге-чагырга ёзулуг ажылдап шыдавайн турар. Чаңгыс черге таптаашкын айыылдыг уржуктарлыг болуушкуннарны өскүдүп турар. ССРЭ-ниң Конституция хайгаарал комитединиң даргазы оон ыңай Президент албан-дужаалының дугайында айтырыгга доктааган болгаш ук темага хамаарыштыр чамдык саналдарны киирген. Күрүне дугайында кыдыра билиишкинниң биске амга чедир бар турган-дыр деп, ол айыткан. Күрүне дугайында билиишкинниң бодун өскертир херек. Күрүне — ол дээрге хоойлу-дүрүмнүң, кижилерниң шөлээн чурталгазының, хосталгазының, бүзүрелдиг чоруунуң, камгалалының магадылалы-дыр.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп лозуңну депутат оон ыңай база тайылбырлап чугаалаан. Дээди Совет ышкаш коллегиалдыг ындыг органны тургузары кылдыр ук лозуңну билип турган-дыр бис. Ынчалзажок парламентиниң ажылында улуг четпестер амгы үеде болдунуп турар. Шуут чүгле парламент структуразы муңгашталыышкынга чедирип, кандыг-даа шиитпирлерни хүлээп алырын моондактап, хамыктың мурнунда харын диктатура шинчилиг болуп турар-дыр деп, депутат медеглээн.

Президент эрге-дужаалын тургузар дугайында айтырыгны доп-дораан шиитпирлээрин оратор саналдаан болгаш ук айтырыгның шиитпирлээри бистиң политиктиг системавыста шала үези келген улуг чаартылгалар-биле холбашканын демдеглээн. ССРЭ-ниң чаа Конституциязын белеткээрин соңгаарлатпазынче ол база кыйгырган.

Ракета-космос комплекстерин чогаадырынга хөй чылдарда киржип келген депутат **В. Ф. Уткин** чамдык чүүлдерни амгы байдалга хамаарыштыр дөмейлеп чугаалаан. Кижи бүрүзүнүң бодамчалыг болгаш харысалгалыг болурун амгы байдал негеп турар. Физиканың болгаш механиканың хоойлузун ёзугаар алырга, эргежок чугула дүргедээшкинни чедип алырынга ракетаның ажылдап каапкан чада-кезээ адырлы бээр, ынчаарда чиигей берген ракета улам бурунгаар дүргей чоруптар. Ап кааптар ужурлуг чүүлдер адырылган сөөлүнде алыс сорулга ам чедип алдынар.

Кедергей сеткил дүвүрээшкинниг байдалдар турда хүлээп алдынган шиитпирлер дээш харысалганың бүгү ханызын билип алыры шенелделер кылыр черлерден ырак бо залга олурган, билип алыры бергезимээр болгулаар-дыр деп, депутат демдеглээн. Хүлээп алдынып турар чамдык эң чугула шиитпирлерге хамаарыштыр бодап көрүүшкүннер чедир кылдынмаан уржуунда ниитилелдиң бурунгаар чогуур хөгжүлдези чедип алдынмаан-дыр деп, оратор санап турар.

Президентини соңгуур дугайында шиитпирни Съезд хүлээп алыр дээрзинге идегелди депутат илергейлээн. Президентини соңгууру эргежок чугула болгаш соңгаарладып болбас айтырыг болуп турар.

Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында санал-оналдар ук айтырыгны шиитпирлээриниң эргежок чугулазын тодаргай бадыткаан-дыр деп, депутат **Н. А. Назарбаев** санап турар. Амгы үениң айтырыгларын ындыг, албан-дужаал чокка-даа болза шиитпирлеп болур турган, ынчаарга эң чугула айтырыгларны Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургускан сөөлүнде безин шиитпирлээри чиик эвес болур.

Кижи бүрүзүнүң болгаш бүгү чоннуң айыыл чок чоруунуң айтырыы болу берген амгы байдалды чүгле экижидеринге, тургустунган социал дүшкүүрлүг чорукту чайладырынга эрге-чагырганың чаа механизмин ажылдадып ажыглаар эвес, ук механизм черле эргежок чугула деп, депутат айыткан. Эргелеп башкарылганың Президент хевири-биле чергелештир чурттуң келир үезин, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың сарыылдыг холбаа-харылзааларының норма-чижектерин, ниитилелдиң чөптүг, буянныг, демократтыг тургузуунуң хевирлерин тодаргайлап билири чүс катап чугула болур.

Ат-алдары болгаш политиктиг удуртукчу арга-шиназы чигзиниишкин чок Михаил Сергеевич Горбачевтуң кандидатуразын Президентиниң албан-дужаалынга депшидерин Казах ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы саналдаан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи нарын үеде ажылдап турар-дыр деп, депутат **Р. Ф. Сафиуллин** демдеглээн. Күрүне эрге-чагыргазының кошкааны, ооң чамдык адырларының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң тура-соруу чогун эде тургустунуушкун илередип көргүскен. Эргелел аппаратының ажылдакчыларының хөй санныг чоруу, ведомстволарның айтыышкыннарының болгаш саавырларының кедергей көвүдээни сандан шынарже шилчииириниң магадылалы болуп шыдаваан. Эргелеп башкарарының эртеми шиңгээдип алдынмаан.

Депутаттың бодалын ёзугаар алырга, Съездиниң чугаалажып көрүп турар айтырыглары бөдүүн эвес. Президент, Федерация Чөвүлели, Президент Чөвүлели дээн ышкаш, бистиң чугаадомаавыска амдыызында чаңчыкпаан чаа аттарлыг институттарны тургузарының күсели-биле эде тургустунуушкунгу калбартыры улуг ужур-дузалыг болур. Эрге-чагырганы сайзырадып күштелдирер, хоойлунуң болгаш демократияның тергиидели чүгле сөс кырынга эвес, а херек кырында хандырар дугайында чугаа болуп турар. Ынчангаш Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузары амгы үеде черле эргежок чугула деп, депутат медеглээн.

ССРЭ-де күрүне эрге-чагыргазының структуразының, бистиң ниитилеливистиң политиктиг системазының дугайында бөдүүн эвес айтырыгны шиитпирлеп турар-дыр деп, депутат **Ю. Н. Афанасьев** чугаалаан. Хөй кижилерниң амы-тыны когаралга таварышкан кончуг хараадаанчыг үеде ук айтырыгны чугаалажып көрүп турар-дыр. Ынчаарга тодаргай кижиниң — М. С. Горбачевтуң онзагай эрге-чагыргазын хоойлужудуп доктаадыр дугайында айтырыгны шиитпирлээри база негеттиинип турар. Регионнар аразының депутаттар бөлүүнүң хуралынга шиитпирни хүлээп алганын оратор дыңнаткан. Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузарынга ук бөлүктүң кежигүннери каттышпайн турар.

Депутат **Н. И. Дементейниң** бодалын ёзугаар алырга, ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында чугаалажып көрдүнүп турар Хоойлу төлевилели чуртта эрге-чагырганың кошкай бергенин чайладырының магадылалы-дыр. Президент институдун чуртка тургузарының идеязын ол деткээн.

Президент эрге-чагыргазын болдунар шаа-биле дүргени бадылаарын депутат **А. С. Елисеев** саналдаан. Күүсекчи эрге-чагырганы күштелдирериниң эргежок чугулазы болгаш чурттуң удуртукчузунуң чон мурнунга харысалгалыын бедидери ындыг эрге-чагырганы тургузарын негеп турар деп, ол демдеглээн.

Эрге-чагырганың быжыг туруштуг күрүне структураларынга болгаш күштүг институдунга даянмас болза, эде тургустунуушкуннуң чаагай эгелээшкиннери чедиишкинниг болуп шыдавас. Депутат **В. И. Воротников** ындыг бодалды илергейлевишаан, күрүне эрге-чагыргазын быжыктырары-биле, сагылга-чурумну быжыглаары болгаш политиктиг медерелди бедидери-биле демократияны хөгжүдериниң дорт харылзаалыын демдеглээн.

Бистиң чуртувуска чаңгыс төп эрге-чагырга, аңаа дүүштүр — чаңгыс Президентиниң албан-дужаалы турар ужурлуг деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы чугаалаан.

М. С. Горбачевтуң удуртулгазы-биле чуртта боттанып турар демократтыг чаартылгаларны Грузин ССР-ниң хөй-ниитизиниң деткип турарын депутат, **Г. Г. Губаридзе** дыңнаткан. Ооң бодалын ёзугаар алырга, ССРЭ—бүрүн эргелиг күрүнелерниң эвилели дээрзи ниитээнгейге шоолуг алдынмайн турар. Национал дар аразының харылзааларының бүгү нарын байдалдыы чедир барымдаалаттынмаан.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлээрин бистиң чуртувуста демократтыг чаартылгаларның эргежок чугулазы негеп турар деп, депутат **В. И. Мироненко** медеглээн. Чаа Конституцияны ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын саадатканывыс частырыг болган. Эвилелдиң чаа керээзин чарарын база саададып турар-дыр бис. Шиитпирлиг үе-чадада ам черле ара соксап болбас.

Депутаттар **И. В. Дорохов, Н. П. Шмелев, М. И. Ибрагимов, С. Я. Батышев, В. А. Медведев, В. И. Гольданский, Э. Ю. Салаев, А. И. Казанник, Е. И. Подоляпина** олар Съездиге база санал бергеннер.

Март 13-те Съезд бодунуң ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы март 12-де болуп эрткен. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында комиссияның даргазы В. И. Казаковтуң информациязын аңаа дыңнаан. Округтарның соңгулда комиссияларындан келгилээн документилерге үндезилээш көөрге, 1990 чылдың март 4-те национал-девискээр болгаш девискээр округтарының талазы-биле РСФСР-ниң 121 улус депутады соңгуткан.

Депутатка ийи-ийи кандидат бүрүткеткен турган болгаш оларның кайызы-даа соңгутпайн барган 33 соңгулда округтарының талазы-биле, а ол ышкаш соңгулдалар болбаан деп санааны Красноярск крайның Норильскиде № 210 девискээр соңгулда округунга база бадылаашкын үезинде хоойлуну каржызы-биле үрээни дээш, Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларны күш чок деп санаан Ленинградтың Соңгу таланы № 12 соңгулда округунга РСФСР-ниң улус депутаттарынга катап соңгулдалар чорударының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 53-кү чүүлүнге үндезилээш, катап соңгулдаларны 1990 чылдың апрель 22-де эрттирер. Катап соңгулдаларны округ соңгулда комиссиялары мурнуку-ла составы-биле эрттирер кылдыр дааскан.

Ленинградтың Соңгу талакы № 12 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле округ соңгулда комиссиязын чаа составтыг кылдыр тургузар деп дилегни Төп соңгулда комиссиязы Ленинград хоорай Совединге киирген.

Улус депутаттарының округ (район хуваалдазы чок автономнуг округтарга), районнар, хоорайлар (район чагыргалыг хоорайлардан өскелеринге), хоорайларда районнар Советтериниң күүсекчи комитеттери эргежок чугула апарганда участок соңгулда комиссияларын чаа составтыг тургузуп болур.

Катап соңгулдаларга соңгулда округтарының талазы-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының кандидаттарын март 13-тен 19-ка чедир депшидер, а март 19-тан 21-ге чедир бүрүткээр. РСФСР-ниң улус депутаттарының бүрүткеттирген кандидаттарының составының дугайында округ соңгулда комиссиязының дыңнадыын солуннарга март 20-ден 25-ке чедир парлаар. Соңгукчулар-биле кандидаттарның ужуражылгаларын кандидаттарны бүрүткээн хүнүнден эгелээш, 1990 чылдың апрель 21-ге чедир организастаар. Катап соңгулдаларга бадылаашкынны соңгулданың ол-ла участоктарынга соңгукчуларның ниити соңгулдаларны чорударынга тургустунганы, бүгү-нииити таныжып көөрү-биле 1990 чылдың апрель 9-тан эгелеп киирер даңзызы-биле эрттирер.

Кээп турар айтырыглар-биле холбаштыр Төп соңгулда комиссиязы улус депутадынга ийи кандидаттың бирээзи бадылаашкын хүнүнге чедир үнүп чоруй барганда, округ соңгулда комиссиязы депутатка арткан кандидаттың талазы-биле катап бадылаашкынны чорудар. Бир эвес катап бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартык кезиинден хөй бадылаашкыннарны кандидат алган болза, ону соңгуткан деп санаарын комиссия тайылбырлаан.

Комиссия оон аңгыда, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелин үндүргени-биле холбашкан өске-даа чамдык айтырыгларны чугаалашкан.

(СЭТА).

КӨРГҮЗҮГ ЭКИ

Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен» совхозтуң Кара-Даг № 3 хойжу бригадазында ниитизи-биле 9093 баш хойнуң 3646-зы төрүүр. 5747 баш сувай хой бар. 1989-1990 чылдарның кыжы Мөген-Бүренге берге боон турза-даа, бригаданың малчыннары боттарының кызымаккай күш-ажылы-биле шыдажып эрткен деп болур.

Төрүүр хойнуң 2773-ү оолдапкан, оон 2773 хураган онча-менди доругуп турар. Шупту малчыннар карак кызыл, шудургу ажылдап турарлар. Оон чижээнге шак мындыг, малчыннарны кысказы-биле киирип көрейн. Республиканың «чүсчү-малчын клубунуң» кежигүнү Маадыр-оол Иргитович Намзын 322 баш төрүүр хойдан 97,7 хуу хураганны камгалап алган. Малчыннар Сарыг-оол, Сергей Сагаанкар, Кан-Хүлер Хертек база багай эвес көргүзүглерлиг болган.

Малчыннарда мал чеминиң курлавыры бар. Сиген, чарба, дус четчир. Малга суг чедирер машиналар үе-шаанда чоруп турар.

Успун-Доржу ИРГИТ.

ОНЧА-МЕНДИ

«Х Улуг хурал» совхозтуң үшкү хойжу бригадазында шээр мал 20 кодаңда кыштаглап турар. Бригаданың бо чылгы сорулгазы — 100 хойдан-на 85 хураганны камгалап алыры, бир баштан-на 2,5 кг дүктү кыргыыры.

Бригаданың төрүүр хойлары февраль айдан эгелеп массалыг оолдап эгелээн. Малчын коданнарда дус, сиген, сула, өске-даа чемнер четчир. Амгы үеде бригадада 1850 хураган онча-менди доругуп турар. Оруйгу Сиирен-оол, Даргын-оол Кара, Хунажык Солун-оол, Владимир Мекпер-оол оларның хойларының хөй кезии оолдапкан. Ниити байдал эки.

Сакманчылар 80-ден 110 чедир хураганны ажаап, доруктуруп турар. Олардан Валентина Мекпер-оол, Саида Демир-Хал, Валентина Кенден, Валентина Байкара кызымак ажылдап турарлар.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.

АКТЫ АК, КАРАНЫ КАРА ДЭЭР

Совхоз болгаш ооң директору

Бот-орулга-чарылга үезинде бистиң «Бурунгаар» совхозта кижи сагыжынга-ла кирбес чаңнаашкыннар, үүлгедиглер болуп турарын кайгаар-дыр мен. Сактырга бистиң ажыл-агый кымга-даа хамаарышпас, ында ажыл-агый канчаар-даа сандарап турза, кым-даа тоовас, «тус-тузунда, дугул мыйызында» дээр хөөнүг-дүр. А совхозта чон бар болгай.

Бо материалды бижиирде кол экономист Т. Шираптан чамдык сан-чурагаиларны алганым шын. Эрткен чылын биске Кыдат Улус республикадан керээ ёзугаар 80 кижи кээп, 21 гектарга согуна тарааннар, дугуржулга-биле 360 тонна согунаны дужаар, 302 муң 400 рубльдиң орулгазын киирер турган. Херек кырында өстүрген согуназы 203 тонна азы 97440 рубль түңнүг болган. Ол 21 гектарга согуна тарырынга үнген ниити карылга 282571 рубль болганын кол экономист тайылбырлады. Ол бүгү саазын-документиде деп чүве билдингир. А шалыңга бе? 48223 рубль, ынчан ол аалчыларның кылган ажылы совхозка 233354 рубль четкен.

А биске оон аңгыда көрей эштер база турду, бистиң совет хамаатылары-дыр ийин. Бригада 10 кижи. Керээ ёзугаар 9 гектарга ногаа тарааннар. Оон 99 тонна согунаны дужаап, ажыл-агыйга 47520 рубльдиң продукциязын дужаар турган. Ол бүгүдеге чарыгдал 11759 рубль болган. Оларның шалыңга алган акшазы база бар деп чүве билдингир. Ол хиреде совхозка чаңгыс килограмм-даа согуна дужаавaан.

Бо бригаданың тыптып келгени тывызык-биле дөмей боор турар. Директорувус В. Ярмольник агроном-бригадирге Павел Константинович Кимни хүлээп алган турган. Олар хоочун өңнүктер. Мооң мурнунда «Кара-Хаак» совхозка кады ажылдап турганнар. Ынчангаш ону чалап эккелгени база таварылга эвес. Бригадада согуна тарыыры-биле 9 гектар черни бээринден аңгыда, олар боттарынга огород шөлү кылдыр совхозтуң суггаттыг шөлүнден 0, 17 гектар, азы каттышкаш 1,17 гектар шөлдү берип каан турган. Херек кырында ол черниң хемчээлин күзүн совхозтуң комиссиязы (даргазы Доңгак Дуңгар-оол) хыңнаарга, 4,5 гектар болган. Аңаа арбуз тараан.

Тарып өстүрүп алган арбузту агроном-бригадир П. Кимниң кадайы Кызылдың рыногунда совхозтуң ларёгунга садып турган, херек кырында боттарыныы-ла болгай. Ол ышкаш совхоз төвүнде ногаа ларёгунга ол-ла арбузту директорнуң уруу садып турганын улус билир, а бригаданың улузу боттары арбузту Сарыг-Сепке барып саткан.

Ол арбуз чеже болганын бөдүүн чижек-биле санаалынар: 1 гектардан 200 центнер дээш алырга, 4,5 гектардан 90 тонна. Ону бир килограммын 1 рубль дээш садарга безин кайы хиредир? А 4,5 гектар черниң хөлезини дээш, бригада совхозка чаңгыс көпеек-даа киирбээн. Оон аңгыда тараан арбузтуң үрезини кайыын келгенил? Чүгле арбузтан кирген орулгадан директор биле бригадир кашты боттары карманнааныл?

Совхозтуң экономиказын быжыглаарының орнунга, ооң кассазынче холун суп, хууда байып, амырап турар директор бистиң бо-дур. Бо удуртукчу мурнунда «Кара-Хаак» совхозка туруп, хөй акша-хөреңгини самчыгдаан, элээн каш кижилер-биле сүлчээлежип алгаш, совхозтуң кассазындан муң-муң акшаны ап турган болгай. Ынчангаш ону партия кежигүнүнден үндүргеш, кеземче харысалгазын онаагаң турган. Бо дугайын СЭКП обкомунуң бир пленумунга чидии-биле шүгүмчүлээнин солунга бижээн турду.

В. Б. Ярмольник ам бо «Бурунгаар» совхозка келгеш, депутатка депшиттирген, партия кежигүнүнге кирип алган. Партия кежигүнүнге кандидат стажы четти бе, четпеди бе дээн ышкаш, коммунистер ынашпайн турда-ла, совхозта партком секретары Л. Д. Моңгуш «райкомдан негеп, далаштырып тур» дээш, директорну кежигүнге бадыладып алган.

Директорнуң арыг эвес сеткилиниң дугайында мындыг бир факт бар. Эрткен күзүн ол Сарыг-Сепке белеткел конторазынга 8 хаван дужааган. Ол хаваннар кайыын келгенил? Оларны хүлээп алган кижи—белеткел конторазының ажылдакчызы ам Суг-Бажы суурда бар. А совхозтуң ажылчыннары эрткен чылдың сентябрь — декабрь айларда хаваннарын, инектерин совхозка саткылаан, ооң өртээн ам-даа төлеп бербээн. Чоң малын совхозка дужаап турда, а директор чүге белеткел конторазынга барып дужааганы ол? Бо дугайын тода билип алырын ажылчыннар күзеп турар.

Совхозта ортумак школа бар, ында ажыл-агыйның улузунуң ажы-төлү өөренип турар. Оларны күш-ажылга кижизидери директорнуң, В. Б. Ярмольниктиң база дорт херээ. Ындыг турбуже, школаның удуртукчулары өөреникчилер бригадазынга чер берип көрүнер деп, эрткен чылдың эгезинден тура, В. Б. Ярмольниктен ээрежип келген. Районо дамчыштыр-даа дилеп-ле турдувус. Ооң соонда школа совхозтуң күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге дилег киирген, мүн-не бээр болган, чогум кайыын дээрзи амдыгаа чедир билдинмес. Черле совхоз директору школазының амыдыралын сонуургавас боорга дыка-ла элдептиг-дир. Ийи-чаңгыс удаа дилег киирерге «хаайынга-даа какпас-тыр».

Эрткен чылын школа улузу совхозка 23,3 тонна сигенни кезип, бөлүп берген, ынчангаш учётчик Шаңнаан-оол Ондарга акт ёзугаар хүлээткен. Сөөлүнде кээп, чартыын казып каапкан, оор аппарган деп чылдагааннаан. Херектиң ужуру болза совхозка ону шуут-ла акт-биле хүлээткен-дир. А продукция дужаавaан улус безин совхозтуң кассазындан муң-муң акшаны үндүртүп алгаш чоруй барган.

Девин чугаалааным кыдат аалчыларның тарып өстүрген согуназын совхоз садып чадашкан, саарбайн барган. Кызылдың баазалары, организациялары хүлээп албаан. Оон бир дыңнаарывыска Таңдының Межегейде-даа аппарган деп чугаа бар. Ону ыңай-бээр, ол-бо черлерже сөөртүп дажыглаарга, та чеже акша үнүп турар, ону кым төлээн чүве. Билдинмес. Совхоз-ла ыйнаан.

Шак мындыг чүүлдер совхозта боон турда, Каа-Хемниң партия, совет база АҮК болгаш улусчу контроль комитеди эш В. Ярмольникти амдажыдып турары элдептиг. Оларның ындыг деткимчезинге даянып алгаш, бо директор кедерен барган.

Эрткен чылдың ноябрьда совхозта парткомнуң отчёт-соңгулдалыг хуралы болуп эрткен. Аңаа профком даргазы Г. Санчат-оол, ажылчыннар А. Ондрун, К. Салчак, Е. Дүдүпей, Д. Дуңгар-оол дээш өске-даа эштер совхоз согуназын тарааш, бо хире улуг каражага таварышканын тайылбырлап бээрин директор В. Ярмольниктен дилээрге, ол будалдырып, ындыг-мындыг деп каапты.

Ам директорувус чаа «Жигули» садып алган, эстедип чоруп турар-ла-дыр. Акша-төгерик бузуруп ап турарының херечизи ол эвеспе. Мооң мурнунда «Шын» солунга үнген материалды (директор дугайында) совхозка сайгарып көргеш, харыылаар ужурлуг турган. Республиканың Улусчу контроль комитеди В. Ярмольниктиң бир айда шалыңын тыртар кылдыр шиитпирлээн, а бригадир П. Кимни доңгуткан. А республиканың Агроүлетпүр эвилелинден чүгле тус-тузунда оларга доңгулда берип каан.

База бир мындыг чүүл бар: совхозтуң бухгалтерия аппарадында мурнунда база-ла хөй акша-хөреңги шиңгээткеш, кеземче херээнге онаашкан Любовь Тюрина баштады кезек кижилер кээп саадапканнар. Ынчангаш бистиң совхозту В. Ярмольник баштаан кижилер мөлчүп туруп берди. А ол хиреде совхозтуң ажылчыннары ам шалыңны 3-4 ай дургузунда албайн турлар.

Чалаткан бригадаларга совхоз эрткен чылын чер бергенинден дыка хөй хереэженнер ажыл чок арткан. Мурнунда олар ногаа өстүрүп ажылдааш, совхозунга орулганы кирип турдулар. Ам бо чылын база ынчап барза хөңнү. Ынчангаш дарый хемчег алырын «Шын» солунну дамчыштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден база республиканың Агроүлетпүр эвилелинден дилеп тур бис.

Куулар КАЛДАР-ООЛ.
Школада башкы.

ЭРТЕМ-БИЛЕ ЭПТИГДЕ

Бөгүн Кызылга РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунун чанында Агроүлетпүр комплекизин эртем талазы-биле хандырарының Сибирьде зона төвүнүң чөвүлелиниң үнүүшкүннүг хуралы эгелээр. Ол болза республиканың амыдыралынга эң чугула болуушкун-дур. Ол хуралдың ажыттынарының бүдүүзүнде бистиң корреспондентивис СЭКП обкомунуң секретары **Ш. Д. ООРЖАК**-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны сонуурган:

— **Шериг-оол Дизижикович, шак бо хуралды бистиң республиканың амыдыралынга онзагай деп болур-дур. Мону чыып эрттирип турарының кол сорулгаларының дугайын тайылбырлап көрүңерем.**

— Хамыктың мурнунда бистиң көдээниң. Тываның бүгү-ле агроүлетпүр комплекизиниң даартагы хүнүн бодааныывыс ол. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң соонда, бир чыл эрти. Аңаа, билир болгай силер, келир үеде чурттуң аграр политиказын ажылдап кылган. Оон эге үндезининде кижи туруп турар. Эртемниң эң сөөлгү чедиишкиннерин болгаш чаа ажыдыышкыннарны, депшилгелиг технологияларны шиңгээдип тургаш, өнчүнү база ажылды башкарарының хөй янзы хевирлеринге, аграр секторун башкарарының калбаа-биле демократтыдарынга база долу бот-орулга-чарылгага үндезилээш, бүдүрүлгениң чаа хамаарылгаларын шиңгээдириниң ачызы-биле көдээ ажыл-ишчи кижиниң күш-ажылы, чогаадыкчы күжүн улам долу ажыдар — кол сорулгавыс бо боор турар.

Оон бистер долузу-биле шиитпирлээринге чоокшулаар чыгаан бис дээри ам-даа эрте. Бир чыл дээрге, улуг эвес хуусаа-дыр. Ынчалза-даа эге базым кылдынган, ажыл бүгү талалыг шимчеп эгелээн. Чамдык чедиишкиннер бар. Эрткен чылын республиканың совхозтары карылга чок болуп, орулгалыг ажылдаан. Капитал салыышкынының чөп ажыглаарында эргилде бар. Бо чылын, чижээ, бистиң АҮК-туң эң чугула адыры — мал ажылының социал хөгжүлдезинге капитал салыышкыннары 3 катап көвүдээр.

Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер талазы-биле дыка хөй арендаторлар, кооперативтер коллективтери баштайгы чедиишкиннерни чедип алгылаан. Тыва агроүлетпүрнүң болбаазырадылга бүдүрүлгелеринде, эң ылангыя Кызылдың эът комбинадында эки чүүлдерни садып алыкчылар эскерип эгелээн. Оон ыңай республиканың аграр политиказының бүгү-ле эң чугула адырларында узун хуусаалыг программаларны ажылдап кылган.

Бистер болза даартагы хүнүвүс кандыг болурун эки угаап билир турар ужурлуг бис. Үргүлчү-ле шенелделер, частырыглар кылып тургаш, АҮК хөгжүп шыдавас. Частырыгларны моон соңгаар, эң ылангыя көдээниң амгы эргилделиг үе-чадазында черле кылыр аргавыс чок. Чижээ, аренданы ап көрээлинер че. Чогумчалыг түңнелдерни ол берип эгелээн, моон соңгаар-даа бээри чугаажок. Ынчалза-даа оон амгы хевири хөгжүп чедер кызыгаарлыг. Кайы-бир үе-чадазында ооң шаа төнер. Арендаторларны кандыг технология-биле чепсеглээрил, оларның материал-техниктиг баазазын канчаар быжыглаарын бодавас, көдээге моон соңгаар болур социал байдалдың онзагай чүүлдерин өөренип көрбес болзувусса, оларның ажылы чаңгыс черге таптап туруптар. Ынчангаш АҮК-туң даартагы хүнүн эртем ёзуду-биле бодап көөрүн, эртем талазы-биле экспертизаның, эртемниң бүгү-эвилелчи «рыногунга» республиканың доктаамал харылзааларын калбартырының болгаш ханыладырының эргежок чугула болуп турарының чылдагааны мында-дыр ийин.

— **Агроүлетпүр комплекизин эртем-биле хандырарының Сибирьде зона төвүнүң кандыг-кандыг дузазы республикага хамыктың мурнунда чугула херек боор турар ирги?**

— Айтырыглар-ла хөй. Хамыктың мурнунда бистер Көдээ ажыл-агый эртемнериниң Ленин аттыг Бүгү-эвилел академиязының Сибирь салбырының эртем-шинчилел институттарының дузазы-биле шинчилел ажылдарын идепкейжидер болап турар бис. Чижээлээрге, черивис-тир. Тыва дээрге бодунуң агаар-бойдузунуң, хөрзүнүнүң, үнүжүнүң, дириг амытаннарының талазы-биле чер бөмбүрзээниң онзагай булуңу болгай. Ынчангаш черивисти камнаар, кам-хайыра чок чоруктап камгалаар херек. Ынчаарга бо хүнде бистиң эртем-билиивистиң деңнели ол сорулгаларның идегелдиг шиитпирлээринге четпес.

Бөгүнде бисте 3,2 млн. гектар одар, чүгле 424 муң гектар тарылга шөлү бар. Малдың чеминге одарлар канчаар-даа аажок улуг рольду ойнап турары билдингир, а оларны канчаар ажыглаар дугайында бо хүннерге чедир черле огулуг арга-сүме, шинчилел бисте чок. Өгбелерниң чүс-чүс чылдарда ажыглап чорааны аргазын каггаш, ооң орнунга чаа арганы тыппаан бис. Ооң түңнелинде дыка делгем одарлар харыксырап баксыраан, эң эки шынарлыг оът-сиген ховартап турар.

А тарылга шөлүнүң чемиштиг чоруу канчап турар деп? Ол дээрге айтырыгларның айтырыы-дыр. Хөрзүннүң сүүзүнү эвээжеп-ле, ховартап-ла турар. Бир эвес ону соксатпас болзувусса, ажы-төлүвүске куруг элезин арттырып каар апаар бис. Ынчаарга ам хөрзүннүң сүүзүнүн чүнүң-биле немээрил? Органиктиг чемишчидилге-биле долу хандыра албас бис, инээвистиң баш саны эвээш, а арткан малды бүдүн чыл дургузунда кадарар-дыр бис. Ындыг болганда, одекти кайыын алырыл? Хөрзүннүң сүүзүнүн мөөңнеп алырда, кандыг ээлчештирилге, кандыг-кандыг минералдыг чемишчидилге херегил? Бо-ла бүгү айтырыгларга ыяк тода харыы биске агаар, суг дег херек.

Бисте суггаттыг черлерни көрээлинер даан: кайы хире шенелделерни, частырыгларны маңаа кылбадывыс дээр! Бо ажылга хөй-ле акша-хөреңгини үндүрген бис, а беримчези чөгенчиг. Моон соңгаар ынчаар эргевис-даа чок. Бо талазы-биле үндезин шинчилелдер херек.

Көдээде чоннуң өзүп көвүдеп турары, ийи талазында, бот-орулга-чарылга көдээ чон чүнү кылырыл, канчаарыл деп айтырыгны чидии-биле тургузуп келди. Маңаа база ыяк шинчилел херек. Ынчангаш көдээге база чаа бүдүрүлгелерни, адырларны ажыдар апаар.

Бистиң кайы-бир районувусту ап алгаш, аңаа экономика база бүдүрүлге талазы-биле бот-бодунуң аразында сырый холбаалыг кооперативтерниң каттыжыышкыннарының херек кырында хевир-майыы кандыг болурул дээр дугайында шуут-ла көргүзүп, тургузуп берип көрүңер деп, Сибирь төвүнден дилеп тур бис ам. Эртемденнер бо саналды аажок сонуургап хүлээп алдылар.

Шак бо хурал республиканың эртем күштерин мөөңнеп каттыштырарынга, бистиң эртемденнеривисти шимчедиринге, кол күштү кайнаар мөөннээрин шилип алырынга черле дузалаар боор деп идегеп турар улус бис. Сибирь төвү биске мергежилдиг специалистерни, эртем кадрларын белеткээринге бүгү талалыг дузалажырын аазап тур.

— **Бистиң аалчыларывыс Тывага хол даяң келбээннер боор аа?**

— Ынчанмайн канчаар. Чижээлээрге, Көдээ ажыл-агый экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институду чер дугайында Хоойлуну хүлээп алганының соонда эң чугула айтырыгларның бирээзи — черниң экономиктиг үнелелин кылырының методиказын биске саналдап тур. Сибирь биле Ыраккы Чөөн чүктүң ветеринария институду бистиң республиканың мал ажылынга улуг каража-когаралды чедирип турар бруцеллёзту узуткаарынга дуза чедирер деп турар.

Бистер бо хуралга боттарывыстың сорулгаларывысты шиитпирлээринче углуг шинчилел ажылдары кылып турарларны чаладывыс. Эрткен чылын бистиң Тываның төлээлери Көдээ ажыл-агый эртемнериниң Бүгү-эвилел академиязының Сибирь салбырының адырларының ажылы-биле таныштывыс.

Оон аңгыда, чамдык совхозтар, харын районнар безин, чижээ, Улуг-Хем, Сибирьниң эртемденнери-биле харылзааны эгелей берген, дугуржулгаларны чаргылаан. Чоокку үеде бистиң 50 хире совхозтарывыс болгаш АҮК-туң бүдүрүлгелери эртем-шинчилел институттары-биле бот-орулга-чарылгага үндезилээш, керээ ёзугаар ажылдаар деп турар.

Ынчаарга ам камналга деп алгаш, эртем-биле холбажыр хөңнү чоктар база бисте бар болдур эвеспе. Ол хамаанчок шаандагы байдалче, аът-биле ажылдаар аргаже кирер-дир дээрлер бар. Бистиң саанчыларывыс кайы хире берге байдалда турарын билир силер. А бистиң инженерлеривис кадарчыларның ажыл, амыдыралын чиигедир дээш чүнү кылыпканнарыл?

Көдээ ажыл-агыйга эртемни ажыглаарынга, депшилгелиг технологияны, таарымчалыг техниканы шиңгээдиринге акша-хөреңгини үндүрбейн тургаш, көдээ ажыл-ишчиниң ажылын кижизиг, аянныг, ажыктыг кылыр деп кол сорулганы шиитпирлеп хоржок бис. Ынчангаш ам эртем фермаларга, коданнарга, тарылга шөлүнге хүндүлүг, күзенчиг аалчы болур, аңаа делгем орукту ажыдар ужурлуг бис. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге профэвилелдерни, күш-ажылчы коллективтерни кииріштирип шыдаар боор бис. Хуралдан хүлээп алган сүмелер областың партия организациязының кошкаш дивес контролюнуң адаанга турар апаар. Республиканың келир үези — эртем-биле эвилелде.

ЧӨРҮЛДЭЭ ЧҮДЕН УЖУКТАЛГАНЫЛ?

Хөйнүң үнүнге дүлей чоруктан канчап адырлырыл

(Төнчүзү. Эгези № 58 «Шында»)

Кижилерни ажыл-ишче мобилизастаарынга, сонуургалын, хей-аъдын көдүреринге социалистиг чарыштың аргаларын ында администрация, профэвилел бөлүү барык ажыглавайн келгенин шүгүмчүлевес аргажок. Ол дээрге коллективтиң күжүнге даянырының, оон деткимчезин алырының база бир аргазын удуртулганың чидирип турары. Социалистиг чарыш дугайында айтырыгга эргелекчиниң харыызы мындыг болган: чарышты организастаар дээрге, бистинниде материалдыг арга-шинээвис чок, а моральдыг шаңнал-мактал чүнү бээрил, чүгле вымпел азып каары болур ыйнаан. Херек кырында эки бодап көөр болза, маңаа чогаадыкчы хамаарылга негеттинер. Моральдыг шаңнал-макталга хамаарыштыр хомудалдар коллектив хуралынга база дыңналып турду. Эрткен чылын медицина ажылдакчыларының хүнүнде шаңнал-макталга кижилерни киирерде чөптүг эвес, коллектив-биле сүмележпейн барганын педиатр Г. К. Мезенцева чугаалаан. А 1989 чылдың январьда болган профэвилел хуралынга үнген саналдарда хүндүлел бижиктерни тывыспааныңга база хомудал турганын протоколда айыткан. Моральдыг шаңнал-макталдың дээштиин администрация чедир үнелевейн турары оон-на көскү. Ол дугайын чагаада база шыны-биле бижээнин үстүнде номчаан силер.

Табель, шалың талазы-биле чамдык хыналданы эмнелгениң бухгалтериязынга диспансериниң кол эмчизи, комиссияның удуртукчузу Л. А. Охотникова кылган.

Ажылдакчыларның ап турар шалыңының хемчээли элээн ылгалдыг. Стажындан база кымның кандыг ставкада ажылдап турарындан шалыңы, телевиор хамааржып турарын коллективке чедир тайылбырлавайн турар. Бо талазы-биле чамдык маргылдааларның чылдагааны коллективте ажык-чарлыг чорук барык чогунда. Дужаалдарны таныштырып чарлавайн, ажылче үнериниң графигин аспайн турар. Ынчангаш будалчак, билдинмес чүүлдер, хомудалдар тыптып кээп турары чөп.

Хыналда комиссиязы улуг медсестра Н. Н. Некрасова-биле чугаалажып тургаш, ажыл табельдерин, графиктерин көргүзерин дилээн. Ынчан февральдың 2-нин хүнү турган. Февральдың төнчүзүнге чедир долдуруп каан табельди эккеп көргүскен. Улуг медсестраның тайылбыры-биле алырга, ажылче үнериниң графиги ол, ук графикти стол кырында шил адаанга 5 хонук дургузунда (ай бүрүзүнүң 25-тен төнчүзүнге чедир) салып каар, оон уштуп алыр.

Ооң соонда ажылдакчылар ону кайыын көөр боор. Графикти бүдүн ай дургузунда 30 хонук иштинде эң көскү черге азар тургаш, чүгле 5 хонук шил адаанга чыттырар ышкажыл? Комиссия кежигүнү Л. А. Охотникова график-биле табельдиң аразында ылгалын улуг медсестрага тайылбырлаарын оралдажып, элээн чугаалашкан.

Айның эгезинде-ле табельди чүнү барымдаалап тургузуп турарыл? Ол дээрге дорт хажыдыышкын эвеспе? Ынчап турда, хомудалдар тыптып турарының чөптүүн чугаалавас аргажок.

Кижилерниң күүседип турар хүлээлгези албан-дужаалынга таарышпас таварылгалар бар. Чижээ, физиокабинеттиң медсестразы Н. П. Селянина ол кабинетти аштап-чууру дээш 50 хуу немелде ап турар, а херек кырында ону аштавайн турар. Медсестраның орнунга санитарка Н. Д. Салчак кабинетти аштап, чүп база ингаляцияны кылып турар. Улуг медсестраның аарыг кижилер ыңай-бээр чедирер хүлээлгезиниң хемчээли база эки тодараттынмаан.

Ажыл шагының хемчээли чогуур нормадан 2 катап ажып турар таварылгалар бар. Чижээ, санитарка Н. С. Кулакованы эрткен чылдың октябрьда 328 шакты ажылдаан кылдыр салган. Медсестра Н. П. Селянинаның эрткен чылдың мартта ажылдаан шагының хемчээли база 1,5 нормадан оранчок ажыг.

Оон аңгыда графиктер табельдерге дүүшпейн турарын хыналда база көргүскен. Табельде кижилерниң ажылче үнмээн хүннери (аарааны, прогул дээн ышкаш) көргүстүнмээн болур, азы «б» (бюллетень), «п» (прогул) деп демдектерниң орнунга, хос көзенектер арттырып каар. Ынчангаш кымның орнунга кым солуп ажылдааның безин тодарадыры берге.

Улуг медсестраның талазындан бодунуң дорт хүлээлгезин чедир күүсетпейн, ажылды чедир организаставайн турар чоруктар бар. Ооң бодунуң чугаазы-биле алырга, улуг медсестра болуп 10 ажыг чыл ажылдап келген, аттестацияга бирги категорияны алган. Ол чүл ынчаш, азы дуржулгалыг, шыырак специалистиң билиг-мергежилиниң четпези ол бе? Азы бо эмнелгеде негелде чогун ажыглааш, ынчаар ажылдаарга ажырбас дээш, ажылын сулараткан ол бе? Бухгалтерия ажылдакчылары бо талазы-биле кончуг негелделиг, чаңгыс үжүк-даа соора бижиттингенин, чаңгыс көзенек-даа долдуртунмайн барганын соора көрбес улусла болгай! Бо удаада бухгалтерияның ону ыыт чокка эрттирип турганы элдептиг. Азы шупту эмнелгелерниң графиги ынчаар кылдынып турар бе дээш, деңнээри-биле онкодиспансериниң, божудулга бажыңының, кеш аарыглары эмнээр диспансериниң графиктерин, табельдерин көргүледивис. Чогуур негелде ёзугаар шын тургускулаан болду.

Кызылда уругларның халдавырлыг аарыглар эмнелге салбырында дужаал ёзугаар чөпшээрээн, бүрүткеттинген буфет көрдүнмээн, ону организастаарынга таарыжыр өрээл-даа чок. Эмнелгеде «буфет» дугайында чагаада бижиттинген фактылар шупту бадыткаттынган.

Медсестра Надежда Петровна Селянина ол продуктуларны СЭКП обкомунуң столовая эргелекчизи Вера Михайловна Пахомовадан, «Мөңгүлектен» кандыг-даа фактура, документ чокка ап турар. Анаа колбаса, эът, фрукт, компоттар дээш өске-даа ховар продуктуларны эккеп, физиокабинетке садыглап турар. Ону колдуунда чүгле Н. П. Селянинаның чоок кижилери садып алыр. Январьның төнчүзүнде буфетке мандариннер киирген, база-ла ынчаар үлешкен.

Февраль 1-2 хүннеринде садыглаары-биле буфетке далган, чыжырганa киирген сураг дыңналган. Комиссия келгенде, ону садыглавайн чажырыпканын ажылдакчылар чугаалап турган. Н. П. Селянинаның бодундан комиссия кежигүннери айтырга, «бодумга бир хааржак апельсин, бир хүүн чыжырганa, бир шоолай далган садып алган мен» деп тайылбырлаан. Бодунга садып алган болза, эмнелгеже чүге сөөртүп эккел чыткан ол? Албан чери-биле бодунуң бажыңын ылгап шыдавайн турары ындыг бе? Садып алыкчыларга ол ховар продуктуларны чедиштирери-биле магазиннерге чүгле 1-2 килограммнап садып турар болгай. Н. П. Селянина барып-барып өске столовая дамчыштыр хааржак-хааржаа-биле ап турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Ол столоваяга мандаринни чүгле чаңгыс килограммнап бериш турда, безин чедишпейн барган.

В. М. Пахомованың бодунуң тайылбырындан алырга, танышкы Н. П. Селянина-биле хууда дугуржулга ёзугаар айда ийи катап берип турган. Столоваяга сылдап алгаш, продуктуларны элээн хөйү-биле доораазынче садыглап турар ышкажыл. Буфет талазы-биле айтырыгны тодарадып, хемчээн алырын Хооркуускомнуң даргазының оралакчызы Н. Л. Верхотурова аазаан, а оон огулуг түңнел билдинмейн барган.

Ындыг чорук чүгле бо чылын эвес, каш чыл уламчылап келген. Маңаа шыңгыы түңнелди үндүрери негеттинип турар.

Хооркуускомнуң садыг киллизиниң эргелекчизи Ч. К.-С. Монгуш артыкшылдыг кондитер, кулинария кылыгларын организациялар буфеттеринге садыглаарын чөпшээрээн чүве дээн.

Оон аңгыда эмнелгеге ынчаар буфет организастап алгаш, ону таныш-көрүш аайы-биле боттары, администрация үлежип турарга, коллективке ол дугайында чугаа-соот үнүп кээри чөп. Оон хандыртынган кижилерниң — эргелекчи В. В. Кольцовтан эгелээш — тала-дугаай тыртыжарынга киржип, ала-чайгаар-ла бир кижиниң өскезинден хамаарылгалыг апаары база билдингир ышкажыл. Ындыг эргелекчи ол кижилерден принципиалдыг негелде кылып шыдавас болурунга ол база чедирип турар чалавас.

Н. П. Селянина профбөлүк удуртукчузу турган. Ону коллектив хуралынга соңгуваан, а беш минутага боду безин олурушпаанда томуйлап каан турган.

Шак мындыг байдалга демократия чедип алдынар бе? Чүү-даа болза, чүгле администрация айтып бээр, коллективтиң, бүгү кижилерниң саналын-оналын барымдаалавас чорук чүге чедирип келгени илдең. Чагырып дужаарының арга-методу бо коллективте быжыы-биле ижээй бергенин фактылар көргүзүп турар-дыр.

Чагааны сайгарып чугаалашкан хуралга коллектив кежигүннери идепкейлиг кирипкен, 30 ажыг кижи санал берген. Боттарын дүвүредип чоруур айтырыгларны ажыт-чажыт чогу-биле чугаалап турдулар. Мону бижип тургаш, шупту-ла чүвени бактаар, карартыр дээр бичии-даа сеткил менде чок. Эмнелге коллективинде эки чүүлдер эвээш эвес кылдынып турарын база көрдүвүс: А. К. Жура, Г. В. Евтешин, Н. Д. Салчак, Л. С. Долгова, А. Н. Храмов болгаш оон-даа өскелер боттарының саналдарынга администрацияның ажылын хирези-биле үнелеп, бир эвес шупту кижилер эки ажылдаар-ла болза, маргылдаалыг айтырыглар эвээш болурун чөптүг-биле чугаалап турдулар.

Санал бергеннерниң хөй кезии коллективте морально-психологтуг байдал чогумчалыг эвес, чөрүлдээлер каш чыл улаштыр өшпейн, улам хөрлээлеп келгенин айтып турганнар. Хомудал, чөрүлдээлер канчап тыптып келгенин көргүзерин оралдаштывыс. Ону эдип, экижидип алырынга администрацияның талазындан чагырып дужаар аргадан уштунгаш, ёзулуг демократчы, эде тургустуунуушкун туружунче үезинде кирип шыдавааны-биле байдал улам чидиглеңген.

Коллективтиг чагаага хамаарыштыр улуг медсестра Н. Н. Некрасованың болгаш эмнелгениң удуртулгазының чугаазындан алырга: «Негелде кылырга хорадаар, ону шын хүлээп албастап», «хемчег алдыргаш, хомудал бижиирлер», «үр ажылдаан кижилер ындыг чүве биживес, чаа келген, ажылга ызырынмастарның бижээнидир...»

А херек кырында кандыгыл? Чагаада ат салганнардан 12 кижи 2-3 чылдан 8—10 чыл чедир ажылдаан. Оон аңгыда артканнарындан чыл чедир стажтыглар-даа бар. Кандыг-бир чедир кылдынмаан ажыл дээш хемчег алдыртканнар-даа турган. Ынчалза-даа чөптүг негелдени санитаркалар, месестралар шын хүлээп ап, хомудавайн турарын саналдарга кижилер боттары чугаалап турдулар.

Кол эмчи А. А. Суслов, В. В. Кольцов оларның бодап турары-биле алырга, эмчилер аразында чөрүлдээлерден ындыг чүве үнүп келген. Чагаа бижиириниче көгүттүрүпкен деп турар. Салбырның эмчилериниң аразында эп-найырал кошкак, бот-боттарын билишпейн, деткишпейн турар. Ол дугайын үстүнде база бижидим. Ынчалза-даа чүгле аңаа чылдак каккаш, коллективте тургустунуп келген байдалды чөптүг-биле сайгарбайн келгениңге ол барымдаа болур бе? Кижилер боттары айтырыгны шын тургузуп турарын база катап айтып каайн.

Кадык камгалал министерствозунуң удуртукчу кадрларны шилип алырында чамдык чедир кылдынмайн турар чүүлдер бары бо таварылгадан безин көскү-дүр. Ол болган хуралга Н. В. Сизых боду база олурушкан. Министрниң аңаа саналындан бичии-даа дүвүрел дыңналбаан. Өзек айтырыгга хамаарыштыр ол бодунуң бодалдарын илеретпээн. Маңаа коллектив боду шиитпирлээри билдингир. Ынчалза-даа ындыг чидиг айтырыгны чугаалажып турда, чыылган хөй медиктер министриниден тодаргай турушту дыңнаксап турганы чадавас боор.

Кадрлар шилиириңге принципиалдыг чаартылгаларны кылырын, эмнелге коллективтери-биле ажылдаарын, демократчыдылга, ажык-чарлыг чорук аскап турарын министерство өөренип көөр үе келген. Кызылдың № 1 божудулга бажыңында, Хову-Аксының эмнелгезинде тургустунган айтырыглардан, ол ышкаш бөлүк эмчилерниң Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, Министрлер Чөвүлелинге, СЭКП обкомунга адрестээн чагаазының сайгарылгазындан министерство шыңгыы түңнелди үндүрери негеттинер-дир.

А уругларның халдавырлыг аарыглар эмнелге салбырындан 20 ажыг кижи ат салган чагаада эргелекчиге бүзүрел чок чорукту көргүскени таварылга эвес дээрзин көрдүвүс. Удуртулганың талазындан националдар аразында харылзаага хүндүлел чок чоруун көргүскенин болгаш коллектив ортузунга эп-найыралдыг, бот-боттарынга бүзүрежир байдалды тургузуп шыдавааның Кадык камгалал министерствозу (А. С. Тулин), медицина ажылдакчыларының профэвилел обкому (Е. В. Черногривов) кичээнгейге албайн, сайгарбайн турганы канчап-даа таарышпас.

Чагаада айтырыгны дорту-биле тургусканын база катап көрээлиңер. Удуртулгага бүзүрел чок чорукту илереткен, солуурун дилээн турган саналдардан база ол дугайын дыңнадывыс. Эмнелгениң администрациязы, кол эмчи, хурал даргалаан А. А. Суслов, партбөлүк организакчызы Н. С. Гарченко, профком даргазы И. Н. Ворошкевич боттарының шиитпир чогун көргүзүп, хурал үезинде ол айтырыгга дегбейн, оюп эрттиргенин маңаа айтыры чугула. Ооң уламындан тургустунган айтырыгга харыы бердинмээн база катап ажык хевээр артып калганы-биле ук эмнелгениң ажылдакчыларындан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге коллективтиң-биле бижээн чагаазы удавааңда катап база чедип келген. Ооң соонда сайгарылганы кылганы-биле улуг медсестра Н. Н. Некрасова ажылындан халашкан. Хемчеглер алдынып турарын редакцияга дыңнаткан.

Намчал ООРЖАК.
(«Шынның» корр.).

БҮЗҮРЕНЧИГ ЭВЕС-ТИР

Беш чыл хире ажык-чарлыг чорук, демократчыдылга, эде тургустунуушкун деп чугаалажып келдивис. Эки талалар бар-дыр. Чамдык кижилер ону чөптүг-биле билип, ёзулуг эде тургустунуп турар, ол эки-дир. Ийи-чаңгыс кижилер ону соора ажыглап, удуртукчуларже чөптүг эвес халдаашкын кылып турарын солуннарны номчуп оргаш, билдим.

Мен тудугга дөртен чыл чыгыы ажылдап келдим. Ол үениң дургузунда СЭКП обкомунуң бажыңын, почтаны, электростанцияны, ийи дугаар школаны, амгы көдээ ажыл-агыйы институдунуң турар черин, чеди дугаар школаны, уран чүүл училищезин, хөй-хөй чуртталга бажыңнарының болгаш албан черлериниң тудуун кылчып келген мен. Ажылы-биле чугаалаарга, кылбаан тудуум чок. Ол үениң дургузунда дыка хөй даргалар-биле ажылдап келдим.

Ынчалза-даа тудуг организациялары бир демниг ажылдап, планныг оналдаларын черле күүседип көрбээн чүве. Ооң удуртукчулары үргүлчү солчур турган.

1968 чылда Ч.-Д. Б. Ондар «Тыва тудугну» эргелекчилээн соонда бистерниң тудугжуларның ажылы хөнүп эгелээн. ССРЭ-ниң Аар тудуг министерствозунуң Кызыл тугу-биле-даа шаңнадып келдивис. Тудуг планы күүсеттинип турган. Даргавысты Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазынче депшидип чорудупкан соонда, тудугнуң ажылы база катап көзүлбейн барган.

Бо чылдың март 1-де үнген «Шында» Андрей Чычаан-оол, Деспи Дүктен-оол «Бис өскээр бодап тур бис» деп материал бижээн болду. Шуут кайгап кагдым. Кижини ынчаар нүгүлдээрге болур бе? Ч.-Д. Б. Ондар тудугжуларны үргүлчү деткип турган. Бир дугаар тудугжуларның спартакиадазын организастаан кижи база ол. Боду бедүүн, биче сеткилдиг, чон-биле чугаалажып билир. Эртенниң-не объектилерге келгеш, чедерчетпес тудуг материалдарын айтырар, прорабтар-биле сүмележир. Өске даргаларывыс келгеш, начальниктер-биле чугаалашкаш, чоруй баар турган.

Мен хуумда Ч.-Д. Б. Ондарны хүндүлээр мен. Ооң өөредип каан тудугжулары хөй. С. С. Сат бистиң тресте ажылдап тургаш, эртемден ат алгаш, Красноярскиниң политехниктиг институдунга кафедра эргелекчизи турду. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы тургаш В. И. Кан-оолду, М. А. Кыргысты база өөредип каан деп бодаар мен. Кадрлар өөретпес удуртукчулар кайын турар деп Чычаан-оол биле Дүктен-оол шынап-ла, «өскээр бодап» турар улус-тур.

Аныяандан тура кара ажыл кылып келген инженер кижини ынчаар кудукөрбес турган. Ак сагыштыг, ажылчын кижи даргалай бээрге, адааргаан-даа ышкаш сагындырар-дыр.

Ам катап соңгулдалар болур. Мен аңаа киришпес-дир мен, округум аңгы. Оон башка Ондар дээш соңгуур турган мен. Бо соңгулдага Ч.-Д. Б. Ондар депутат апаар болза, Тывага ажыктыг чүүлдерни ол хөйү-биле кылып болур. Ол дээш бадылаарынче өскелерни кыйгырдым.

Оюн КАЛЗАН.
Ленин болгаш Күш-ажылдың Кызыл тук орденнерниң эдилекчизи, 37 чыл партстажтыг.

Москвадан чагаа

КЫШКЫ ХЭЭЛЕР

ССР Эвилелиниң УАЧД-ниң кышкы, ажык эстрадаларынга Россия Федерациязының аңгы-аңгы улустарының аас чогаал ансамбльдериниң ойнап кээп турарынга москвачылар өөрүп турар бис.

Ийи ай дургузунуң суббота, воскресенье хүннеринде эң дээре дээн бот-тывынгыр коллективтер боттарының төрээн чериниң улусчу уран талантызын найысылалдың чурттакчыларынга бараалгатпаш барган. «Орус кыш» деп ниити ат-биле дыка хөй коллективтер орус улустуң бурунгу оюннарын, хороводтарын ойнап көргүстү. «Сибирь чонунуң аас чогаалы» деп байырлалдың «Февраль хээлери», «Сибирь суй-белээ» дээн ышкаш программазынга Курган, Новосибирск, Омск, Кемерово, Тюмень областарның, Красноярск крайның болгаш Тыва АССР-ниң төлээлери киришкен.

Тыва аас чогаалын эки билир, талантылыг организакчы Татьяна Монгуштуң удурткан Чадаанадан улусчу аас чогаал ансамблиниң — Тываның бот-тывынгыр уран чүүлүнүң төлээзиниң киришкенин, оларның оюн көргүзүүн москвачылар үр-ле сактыр боор. Ылаңгыя Сундукай Монгуштуң сыгыт-хөөмейи черле онзагай күүселде болган.

Түңнел концертче «Ховуну делгемнеринде» деп танцы кирген.

ЧУРУКТА: чөөн-хемчикчилерниң «Ховунуң делгемнеринде» деп танцыны күүседип турары.

Валерий БЕЛЯКОВ,
Москва хоорай.
Авторнуң тырттырган чуруу.

КАИ экраны

ХЕМЧЭЭН АЛЫР

Март айның он хонуктарында республиканың девискээринге учётка турган 7 машина чолаачызы озал-ондак болдурган. Ооң түңнелинде 2 кижи өлген, 5 кижи бертик-межелге таварышкан. Эзирик үш чолаачы тодараттынган.

Чылып эгелээни-биле мотоцикл болгаш чадаг-терге мунган кижилер көстүп эгелээн. Март 3-түн хүнүнде кежээкиниң 17 шакта Тээли—Бай-Тал оруунга Бай-Тал суурнуң чурттакчызы А. К. Ананат эзирик мотоциклдиг чораш, «ГАЗ-53» машина-биле чарыштырар бодаан. Ынчаар халдып чорааш, аңдарылгаш, буду сынган. Ам эмчиде чыдып турар.

Март 9-та Кызыл—Сарыг-Сеп оруунга «Улуг Октябрь» совхозтуң тракторун О. Монгуш эзирик башкарып чорааш, удур келген «Москвич-412» чиик машина-биле үскүлешкениниң түңнелинде, чолаачы өлген болгаш чанында чораан кижизи бертинген.

КАИ ажылдакчылары эрткен он хонукта орук шимчээшкининиң 789 хажыдыышкынын илереткен. Оларның иштинден эзирик чораан 52 чолаачыны руль артындан хостаан, оорлаткан 6 машинаның 5-ин тыпкан. Оорлаан хамаатыларны туткан.

Күрүне машиназын мунуп алгаш арагалап тургаш туттурганнар: Чадаана АТБ-ниң чолаачызы Т. Ш. Тюлюш, септелге-тудуг механизация эргелелиниң механиги А. Н. Филиппов, «Сельэлектротудугнуң» чолаачызы В. В. Калягин, «Тыва хамаатытудугнуң», чолаачызы В. Н. Пономарев, «Кара-Хаак» совхозтуң чолаачылары А. Б. Маады, А. К. Салчак, «Бурунгаар» совхозтуң малчыны В. К. Махөө. Черби ыяш-агый чериниң тракторизи А. И. Мачелов, кайдадаа ажылдавайн турар Кызыл хоорайның чурттакчызы Ю. Г. Скорых олар болган. КАИ ажылдакчылары бо улустуң хемчээн ап турар.

Валерий ОРУС-ООЛ.
ИХМ-ниң КАИ-де улуг инспектор.

ХӨГЖҮМГЕ ЫНАКТАРГА

Сөөлгү үеде бистиң профессионал композиторларывыстың опера, симфония чижектиг улуг хемчээлдиг чогаалдарындан үзүндүлерни радио, телевидение дамчыштыр бо-ла дыңнаар апарган бис. Ол дээрге бистиң музыка уран чүүлүвүстүң сайзыраан, бедик чадаже көдүрлүп турарының херечизи-дир.

Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чери бо чылын профессионал композиторларның чон мурнунга чогаадыкчы ажылдарының дугайында отчёттарын концерттер көргүзерин планнаан. Бирги кварталда Саая Бюрбениң концертин организастаары көрдүнген.

Саая Мынмырович бот-тускайлаң үнүг, ооң чогаалдары улустуң хөгжүм хөөнүнге үндезилеттинген болгаш чонга чоок дээрзин билир бис. Ооң «Авамга», «Угбамга», «Дембилдей», «Күш-ажылга мактал», «Мөңге назын», «Айлаң-кушкаш» дээш өске-даа ырлары хөйге билдингир, чоннуң эрикпези ырлар боор илерел келген.

Композитор Саая Бюрбе Сергей Бюрбюнуң «Чечек» деп шүлүглелинге операны, симфониялыг 4 поэманы, виолончели биле альтыга ийи концертти, симфониялыг үш чурумалды, үш сюитаны, дөрт кезектиг квартетти, хөй санныг ырларны бижээн. Уянгылыг, солун ырлары-биле хүндүткелди чаалап алган бо композиторувустуң чогаадыкчы ажылынга турасқааткан концерт март 16-да Кызылдың уран чүүл училищезиниң залынга болур. Хөгжүмге хандыкшылдыгларны, көрүкчүлерни ынаар чалап тур бис.

Зоя КЫРГЫС.
Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

телевидение

МАРТ 14

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 «Булактар». 10.20 Мультфильм. 10.30 Аныяктар медээчизи. 11.10 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.10 Поэзия минуталары. 12.10 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының VIII делегей фестивалы. «Хүнге частып келген коңгуурактар». (КУДР). 12.30 «Үе». 13.00 М. Булгаков — «Мастер биле Маргарита». Фильм-шии. 16.30 Музыка эртинези. В.-А. Моцарттың чогаалдарындан концерт. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Чадалар». 20.10 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Крейцер сонатазы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 22.55 Улустуң «Трускавчанка» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 23.25—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кушкаштар. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Кижиниң тывылганы. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Мээң караамче көрем». В. Шукшин дугайында телефильм. 13.00 Делегей конкурстарының лауреады А. Аблабердыева ырлаар. 13.30—14.35 «Далай ажылчылери». В. Гюгонуң чогаалын ёзугаар тургускан телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Уругларга анчыгаштар дугайында». 17.30 Авет Тертерян композитор дугайында фильм-концерт. 18.00 «Гинтер болгаш өскелер». 18.30 «Үе»

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: РСФСР болгаш Тыва АССР-ниң чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдаларының баштайгы түңнелдериниң дугайында. «Тыва дыл болгаш оон нарын айтырыглары». «Амыдырал хандырылгазының албан черлери». 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—00.35 ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинде. Чапсарда (21.30) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Зураб Соткилава ырлаар. 20.05 «Ыракқы Чөөн чүк». Киножурнал. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

кино

МАРТ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Ынакшаан эр»** (Франция) 9.10, 11.10, 13.10, 15.10, 19.50, **«Кара роза — муңгараашкынның демдээ, кызыл роза — ынакшылдың демдээ»** 17.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кызыл чечекчигеш»** 9.40, 13.00, **«Уруг адазын дилеп тур»** 11.10, **Киноклуб** 14.50, **«Ынакшып база бүзүреп чор»** 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Монолог»** 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Мистер Индия»** 15.00, 19.30, **«Удуур черлиг вагон»** 17.40, шактарда.

«Тыва автотрапстың» Кызылда техниктиг хандырылга станциязы «Москвич», «Запорожец», «ГАЗ», «УАЗ» болгаш «Волга» маркалыг машиналарның артык кезектерин садып алыр дээн кижилерниң даңзызын 1990 чылдың апрель 1-ге чедир эде тургузуп эгелээнин дыңнадып тур. Катап даңзылалдырда бодунуң паспортун база машиназының техниктиг паспортун ап алгаш келир. Ажыл хүннеринде чагыглар столу 9-тан 16 шакка чедир ажылдаар.

Даңзылаашкын эртпээн кижилерни оочурдан уштур.

Пассажирлерниң кичээнгейинге

1990 чылдың март 26-дан апрель 27-ге чедир № 11, 13, 7Д автобустарның шимчээшкиннериниң маршруттарының талазы-биле часкы расписаниеже шилчиткен.

№ 11 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: 6.50, 7.43, 8.36, 12.07, 13.00, 13.53, 17.30, 18.23, 19.16, 20.09.

№ 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: ажыл хүннеринде — 7.38, 8.56, 12.30, 13.50, 16.50, 18.08, дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде — 6.20, 7.38, 8.56, 10.24, 12.00, 13.18, 14.47, 16.05, 17.23, 18.41, 20.27.

№ 7Д маршрут «Своротоок — дачи» «Востокта» автобус доктаар черден чоруур шактары: 6.31, 7.37, 8.46, 10.24, 11.35, 12.45, 13.55, 15.07, 16.09, 17.18, 18.20, 19.55, 20.57, 21.59.

1990 чылдың апрель 28-тен эгелеп № 11, 13, 7Д автобустарның шимчээшкиннериниң маршруттары чайгы расписаниеже шилчиир.

№ 11 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден ажыл хүннеринде — 6.50, 7.43, 8.36, 12.07, 13.00, 13.53, 17.30, 18.23, 19.16, 20.09, дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде — 6.50, 7.43, 8.36, 9.23, 10.16, 11.46, 12.39, 13.32, 14.25, 15.20, 16.12, 17.05, 17.58, 19.28, 20.21, 21.14, 22.07.

№ 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: ажыл хүннеринде — 6.20, 7.38, 8.56, 10.42, 12.00, 13.18, 14.47, 16.05, 17.23, 18.41, 20.27, дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде — 6.20, 7.38, 7.58, 8.56, 9.16, 10.42, 12.00, 13.18, 14.47, 15.07, 16.05, 16.25, 17.23, 17.43, 18.41, 19.01, 20.27.

1990 чылдың май 26-дан август 25-ке чедир № 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден 21.45 шакка чедир чоруур рейс турар. Ажыл хүннеринде «7-8 дача участоктарында» автобус доктаар черден немелде **рейстер 21.00 шакта чоруур.**

Маршрут таксилер ажылдаар. «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: 7.38, 8.56.

№ 7 маршруттуг шупту автобустар «Своротоок—дачи» автобус доктаар черге чедир чоруур «Своротоок» автобус доктаар черден чоруур шактары: 18.45, 20.45. Шупту рейстер «Зверофермала» автобус доктаар черге чедер. Оон чоруур шактары: 20.10, 21.21.

№ 13 маршруттуг автобустар даараазында автобус доктаар черлерни таварып чоруур: «Предмостная», «Больничный городок», «Автотехникум», «Школа № 14», «Швейная фабрика», «ДСК», «Кладбища», «Кирпичный завод», № 13 маршруттуг автобустуң хөлезизи он көпеек, № 11 болгаш 7Д маршруттуг автобустарның хөлезизи — дөрт көпеек, маршрут таксилерниң хөлезизи — он көпеек.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; ideология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

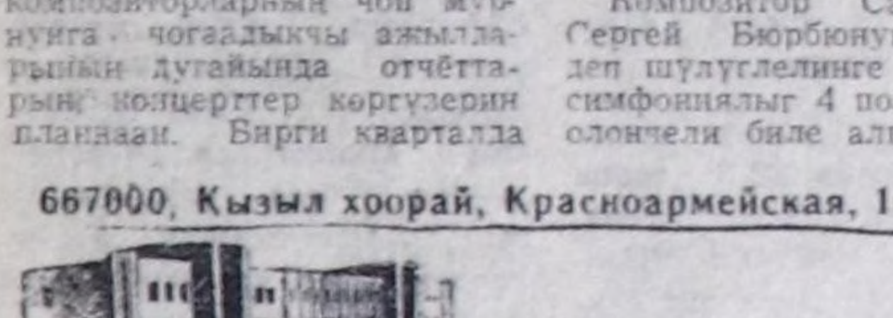Чагыг № 388. ТС—00562.